

ПРИЛОЗИ

КА

РЕШАВАЊУ ТРОЈАНСКИХ ПРОБЛЕМА.

ОД

Д-р. Милоја Васића.

(ПРИМЉЕНО НА СКУПУ АКАДЕМИЈЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА 12. СЕПТЕМБРА 1905.)

Испитивањем преисторијских старина утврђене су многобројне идентичне и аналоге културне појаве с једне стране на наластима из Троје и њој блиских налазишта, а с друге стране на наластима из неолитских насеља у сливу средњег и доњег Дунава. За објашњење тих појава тражена су и предлагана разна тумачења, од којих је несумњиво најтачније оно, које претпоставља зависност идентичних појава из једне области од истих таквих појава из друге области. Таквим објашњењем покренуто је и питање о правцу простирања и преношења културе, те како су могућа само два правца, то су и мишљења научника подељена. По једноме од тих мишљења, које је у исто доба старије и распрострањеније, сматра се, да су такве појаве у неолитским насељима у Европи зависне од појава у Троји и осталим налазиштима из каменог и бронзаног доба у Малој Азији; а по другом мишљењу, које је истина млађе, али које придобија све већи број присталица, сматра се, да су Троја и њој блиска налазишта са својом

културом зависна од културе неолитских насеља из слива средњег и доњег Дунава.

Поузвано решење овога питања о правцу ширења и преношења културних тековина зависи од доброг познавања културних прилика у неолитским насељима источне половине Балканског Полуострва, која су насеља до данас у веома скућеном обиму испитивана. Овој географској области припадају и до сада испитивана неолитска налазишта наше Отаџбине, те је с тога веома лако појмити, због чега се наласцима из тих налазишта придаје тако велики значај.

Испитавши прошле године два неолитска насеља у београдском округу ми смо прикупили већи број значајних налазака, чије ће нам проучавање моћи објаснити поједине појаве, те тиме допринети и решавању напред истакнутог научног проблема. Али пре него пређемо на проучавање тих објеката, потребно је у кратко изнети општу карактеристику наших до сада испитиваних неолитских насеља.

* * *

Систематски испитиваних неолитских насеља у Србији имамо данас свега три. Прво је међу њима „Јабланица“ код Међулужја, које је испитивано у 1900. години; а резултати тога испитивања већ су и публиковани.¹⁾ У години 1904. испитивана су друга два насеља, а на име „Чаршија“ код Рипња и „Мали Друм“ код Поповића. Осим објеката са ових насеља прикупљени су поједини предмети — поглавито камена оруђа и рбине од посуђа — на обали Дунава код села Винче, где их је вода испрала подлокавајући брег, на којем се старо насеље налази. И ово насеље у Винчи као и оно друго у Барајеву, познато

¹⁾ Dr. Miloje M. Vassits, die neolithische Station Jablanica bei Medjuluzje in Serbien, Braunschweig, 1902.

под именом „Кремените Њиве“,¹⁾ судећи према њиховим објектима, припадају неолитском добу. С тога ћемо се у нашем даљем излагању често позивати и на појаве из ова два неиспитивана насеља, а нарочито на оне из *Винче*; ну ипак ћемо главни материјал за наше проучавање узети из осталих трију систематски испитиваних насеља.

Сва три испитивана неолитска насеља „Јабланица“, „Мали Друм“ и „Чаршија“ леже географски недалеко једно од другога, као што се то види и на приложеној карти, **слика 1**. Од њих нису удаљена ни остала два неиспитивана насеља „Кремените Њиве“ и „Винча“. Због ове међусобне географске близине тих насеља, а још већма због једноликних налазака у њима, на основу којих она припадају неолитском добу, ми смо принуђени сматрати их као насеља једног и истог племена или народа, који је у неолитском добу живео на огранцима планина Космаја и Авале.

Идентичност културе у свима овим побројаним насељима у Србији огледа се на првом месту у избору положаја, на којима су становници тих насеља своја станишта оснивали. Изузимајући донекле положај оног насеља у „Винчи“, сва се остала насеља налазе на благим планинским изданцима, који су свагда, мање или више, окренути југу. Поред подножја тих изданака, на којима се насеља налазе, обично тече по какав поток или речица, који ни преко лета не пресушују.²⁾ Интересантно је, а без сумње није без икаквог значаја појава, да и нео-

¹⁾ Ј. М. Жујовић и М. Валтровић, „Старо седиште у Барајеву“, Старинар, год. VIII (1891) стр. 1 и даље.

²⁾ Упореди Старинар, год. VIII (1891), стр. 1.

литска насеља у југоисточном *Ердељу*,¹⁾ као и оно насеље у *Троји*²⁾ исти такав положај имају, као и наша насеља.

За становање су служиле ископане јаме, које су на периферији разног облика; али се редовно, кад мање кад више, завршавају левкасто у правцу на ниже, наличећи тако оним јамама у *Бутмиру*.³⁾ Изнад и око тих јама редовно се налази печен леп са зидова, који су били оплетени од прућа, па онда земљом олепљени. У јамама и око њих налази се камено оруђе, алатке од јеленског рога и костију осталих животиња, затим рбине од посуђа, статуете од печене земље, жрвни, разни други предмети од печене земље ит.д. Металних предмета или фрагмената од њих није до сада нађено ни у једном од побројаних налазишта.

Од свих осталих предмета за обраду постављене теме овога рада нас поглавито интересују: углачано камено оруђе, статуете од печене земље и рбине од посуђа, на којима ћемо се нарочито задржати проучавајући само оне егземпларе, који су најмаркантнији представници културног карактера ових наших насеља.

І. Камено оруђе.

Ради лакшег прегледа и проучавања појава на облицима каменог оруђа у појединим насељима, као и ради лакшег упоређивања тих појава на нашем каменом оруђу са оним појавама на каменом оруђу из *Троје*, ми овде износимо само најкарактеристич-

¹⁾ J. Teutsch, Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien, Bd. XXX, стр. 189.

²⁾ Упореди географску карту у делу W. Dörpfeld, *Troja und Ilion* Taf. I.

³⁾ Види *Butmir I*, стр. 9. и даље; *Butmir II*, стр. 10. и даље

није облике тога оруђа, напомињући у исто доба, да између тих главних има и прелазних облика, који се само као варијетети оних главних облика морају сматрати.

Сл. 2. представља камена оруђа из *Јабланице*, од којих је пострушка **a**, а кремени ножеви **b**, **c**, **d** (са једном оштрицом), **e** и **f** (са двама оштрицама).

Сл. 3. представља углачана камена оруђа из *Јабланице*, од којих су **a**, **b** и **c** секире, а **d** и **e** длета. Свака од секира представља нам главне облике, у којима се оне у нашим насељима појављују.

Сл. 4. представља нам егземпларе из *Чаршије*, од којих је пострушка **a**, а кремени ножеви **b** и **c** (са једном оштрицом) и **d** и **e** (са двама оштрицама). По дубини слоја, у којем су нађени, овако иду по реду оздо на више: **c**, **d**, **e**, **a** и **b**.

Сл. 5. **a**, **b**, **c** и **d** представљају нам секире, а **e** шило, који су такође нађени у *Чаршији*. По дубини слоја, у којем су нађени овако иду по реду оздо на више: **a**, **b** и **e** (на истој дубини), **c** и **d**.

Сл. 6. представља егземпларе са *Малога Друма*, **a** и **b** пострушке, а **c—o** ножеве од кремена са једном и двама оштрицама. По дубини слоја, у којем су нађени, овако иду један за другим у правцу оздо на више: **d**, **n**, **c**, **e**, **f**, **o**, **i**, **l**, **j**, **m** и **h**.

Сл. 7. представља углачано камено оруђе са *Малог Друма*, од којег су **a**, **b**, **c**, **d**, **e**, **f** и **g** секире, а **h** шило. По дубини слојева, оздо на више, овако су распоређени: **a**, **d**, **g**, **b**, **c**, **h**, **f** и **e**.

Сл. 8. представља кремене ножеве из *Винче*, од којих је комад **b** нађен при дну целокупног културног слоја, који местимце, због јама, достиже дубину од 6—7 метара испод садашње површине.¹⁾

¹⁾ На овој слици није дат размер, с тога сада додајемо да је дужина комада **a** = 40 mm; **b** = 32 mm; **c** = 42 mm; **d** = 27 mm.

Осим тога на терену налазишта *Винче* прикупљени су за сада само они комади углачаног каменог оруђа, који су се налазили на обали Дунава непосредно испод самог насеља. На сл. 9. представљене су секире **a, b, c, d, e, f, g, h** и **i**.

Ако сада упоредимо камена оруђа наших насеља међу собом, а затим све њих као једну целину са каменим оруђем из *Бутмира* и осталих неолитских насеља из њима суседних предела на Северу Балканског Полуострва, то ћемо видети, да се у нашим насељима не појављују никакви нови облици, који би се јаче одвајали од општих заједничких типова и тако кварили целину, коју чини неолитско оруђе из наших и њима суседних предела. Једино би комад у сл. 3 с, из *Јабланице*, могао донекле представљати варијетет млађег типа углачаног каменог оруђа из неолитског доба. Али, ако будемо имали на уму, да се у *Бутмиру*, истина у незнатном броју (*Butmir, I*, табла XVII, бр. 21 и 30), налази камено оруђе скоро истог онаквог облика, као што је и камено оруђе из *Троје* (*Troja und Pion*, стр. 372 и даље, сл. 315), и кад се при томе зна, да се *Бутмир* сматра као потпуно чисто неолитско налазиште; то не смемо ни *Јабланицу* сматрати као млађу од *Бутмира*, а према томе ни остала наша насеља, чија смо оруђа мало пре прегледали. На основу облика каменог оруђа сме се тврдити, да сва наша споменута насеља припадају неолитском добу.

Наши облици каменог оруђа у сл. 3 а, сл. 5 а, сл. 7 а, б, е и сл. 9 а одговарају потпуно ономе облику каменог оруђа, познатом под именом „*калупастог облика*“, који се у нашим насељима налази у већем броју него ли остали облици каменог оруђа; а у *Троји*, као што

А. Goetze тврди, нађена су само два комада овога калупастог облика (Troja und Pion, стр. 372, сл. 319).

Објашњење појаве овога калупастог типа каменог оруђа у Троји, као и малог броја његових егземплара ваља тражити у самој неспретности таквог оруђа за употребу, као и у односу тога калупастог облика према доцнијем, металном оруђу исте врсте. Каменом оруђу калупастог облика не може се прицати неспретност у поређењу са другим, клинастим обликом каменог оруђа, те с тога тај калупасти облик ваља сматрати као примитивнији, старији облик, који је за неолитска насеља у дунавској долини карактеристичан. У нашим испитиваним неолитским насељима овај калупасти тип налази се у најстаријим слојевима, где се остали варијетети ређе појављују. Осим тога релативну старост поменутих облика — калупастог и клинастог — можемо одређивати и по најстаријем металном оруђу исте врсте. Најстарије металне секире, које су несумњиво морале постати по угледу на облике камених секира, које су употребљаване у времену, када су се неолитичари упознавали са обрадом метала, имају одиста само клинаст, а никако калупаст облик,¹⁾ што је довољно јасан доказ, да су на прелазу из каменог у метално доба употребљаване махом секире клинастог облика. Али не мора бити искључена ни та могућност, да су секире клинастог и пљоснатог облика на југоистоку постале тек под утицајем страног, металног, оруђа. Било једно или друго, тек у сваком случају мора се признати тесна веза између ова два облика каменог оруђа са најстаријим облицима металног оруђа.

¹⁾ O. Montelius, die älteren Kulturperioden, 1903, стр. 26. — Упореди и извод у Dr. J. Naue's Prähistorische Blätter, 1904, стр. 88, и даље из рада Gustave Chauvet, haches plattes etc.

Са овог гледишта ваља посматрати и камено оруђе из *Троје*, које је у главној маси нађено у дубини слојева II.—V., који слојеви припадају неоспорно металном добу (*Троја und Плон*, стр. 373). С тога се и налази у Троји оруђе калупастог облика у тако незнатном броју егземплара, јер се оно поред савршенијег и спретнијег облика (клинастог и пљоснатог) није могло одржати. Па ипак је налажење овог типа каменог оруђа у Троји од великог значаја, јер се из те појаве могу извући веома важни закључци до којих је још А. Goetze (на наведеном месту, стр. 373.) дошао, а на које ћемо се и ми доцније вратити.

И у погледу на *пробушено камено оруђе* из наших насеља није нађено ништа, што би својим типом или обликом говорило против датирања тих насеља у неолитско доба. У *Јабланици* је до сада нађено 12 фрагмената пробушеног каменог оруђа, у *Винчи* 8, у *Чаршији* 4, а на *Малом Друму* ниједан примерак. Сви до сада нађени егземплари потпуно су слични онима из *Бутмира* (*Butmir I*, таб. XIX, бр. 12—21), а не онима из *Троје* (*Троја und Плон*, стр. 374 и даље, сл. 320 и даље). Међутим примерци пробушеног каменог оруђа са облицима сличним онима из *Троје* познати су са других налазишта у Србији, као што су нпр. налазиште Тресава и Слана Рупа у околини села *Пољне* (срез левачки); али са тога истог налазишта познате су нам и бронзане старине, што опет јасно сведочи, да камено оруђе таквих облика припада познијем културном, металном, добу. Одсутност таквих облика пробушеног каменог оруђа у нашим споменутих насељима, као и велика сличност нађених облика са облицима таквог оруђа у *Бутмиру*, јасно нам сведоче, да споменута насеља, као и сам *Бутмир*, припадају чистом неолитском добу.

II. Керамика.

Прелазећи на посматрање керамичких објеката из споменутих насеља напомињемо, да ћемо на овом месту проучити само оне предмете од печене земље, који су нам овом приликом потребни за наше излагање, остављајући да другом приликом обрадимо целокупан материјал ове врсте, који је добивен ископавањем на испитиваним налазиштима.

У керамичке израде морамо осим посуђа урачунати још и статуете од печене земље, јер су оне у неолитским насељима наших и њима суседних предела веома важан производ керамичке индустрије неолитскога доба. Тим статуетама од печене земље, као што ће се одмах видети, мора се из многих разлога поклањати већа пажња, него што је то до сада обично чињено. С тога, пре него што пређемо на преглед посуђа, морамо најпре проучити извештај број егземплара нађених статуета, које су како по типу, тако и по изради и орнаментима на њима од особитога значаја.

1. Статуете од печене земље.

Једна од најмаркантнијих особина наших неолитских насеља несумњиво је пластичко представљање људског и животињског тела, које су представе служиле разноврсним наменама. У облику људске и животињске фигуре справљане су статуете, које се у уметничком погледу имају сматрати као засебне целине, на којима је уметник изнео своје осећаје, те тиме задовољавао и свој нагон ка уметничком представљању у опште. Те статуете у облику људске фигуре у исто доба су вероватно употребљаване и при вршењу обреда религије, по чијим је појмовима и само божанство имало антропоморфни изглед. У облику људског тела справљано је не само цело-

купно посуђе, него и поједини делови разних врста посуђа, а поједине пластичке представе људског и животињског тела или само извесних његових делова служиле су и као украс на посуђу. Остављајући за сада на страну истраживање узрока овом обилатом пластичком представљању људске фигуре, ми ћемо у неколико речи истаћи оно, у чему нам проучавање статуета може користити за боље познавање уметничких и културних прилика у поменим неолитским насељима.

Проучавањем ових статуета од печене земље ми у исто доба проучавамо и развитак пластичке уметности неолитскога доба. Ну поред овога чисто историјског интересовања за развитак неолитске пластике, ми имамо још и ту корист од проучавања тих статуета, што у исто доба упознајемо и све оне културне појаве неолитскога доба, које су са људским телом у природи стајале у тесној вези, као што је нпр. украшавање људскога тела бојењем, тетовирањем и разним накитима (адиђарима); а осим тога упознајемо и одело, које су неолитичари наших насеља у животу носили. Ова последња појава, представа одела на до сада познатим статуетама, и сувише је недовољно испитана; чему је узрок, сем оскудице у материјалу, још и погрешно разумевање извесних орнаменталних представа на појединим деловима тих статуета.

Међутим познавање одела неолитских људи веома је потребно баш ради бољег познавања орнаментике, њених мотива и система на неолитском посуђу. Као што ће се и доцније видети, велика већина орнаменталних мотива на посуђу позајмљена је са производа текстилне индустрије. За познавање тих текстилних орнамената најбоље нам могу послужити представе

одела на статуетама; јер су нам оне несумњиво нај-аутентичнији споменици из неолитскога доба, на којима се налазе представе текстилних орнамената тога доба. При проучавању појединих орнаменталних мотива на посућу ми смемо само условно претпостављати, да су ти исти мотиви могли бити извођени и у текстилној индустрији, пошто је и њихова појава на посућу тек секундарног порекла и значаја. Сасвим је друкчије, када ми те орнаменталне мотиве нађемо представљене на представама одела на статуетама; јер су ти мотиви на томе месту примењени пре свега ради карактеристике самога ткива, од којег је одело справљано, те су према томе и ти орнаменти примарног порекла и значаја као непосредна копија природе.

Да бисмо се могли уверити о тачности овога тврђења потребно је, да се исте орнаменталне појаве, које се налазе на посућу, нађу и на представама одела на статуетама, што ће у исто доба значити, да су исти орнаменти били употребљавани и у текстилној индустрији неолитскога доба. С тога и прелазимо одмах на посматрање карактерних егземплара статуета из поменутих насеља.

Сл. 10. представља главу статуете из *Чаршије* (420) са дубине од 70 см. испод површине. На челу, а затим испод браде на грлу налази се по једна ћошкаста спирала, које нам заједно са осталим урезима представљају тетовиране фигуре на лицу.

Сл. 11. је фрагмент из *Чаршије* (479) са дубине од 1,30 м. испод садашње површине. Изнад очију иде по једна трака ограничена урезаним линијама, а превучена црвеном бојом. На прсима је представљена огрлица, изнад које се на врату налазе трагови црвене боје.

Сл. 12. Фрагменат главе из *Винче*, висок 10 см. На фрагменту је очуван део главе изнад чела, већи део чела, десно око и корен носа. Овај примерак има нарочити значај због своје величине, јер се на основу њега може закључивати, да становници *Винче* нису израђивали само статуете од обичне величине, него да су израђивали још и статуе, које су биле скоро природне величине.

Сл. 13 а и б представља фрагментирани нос са неке статуе. Нос је нађен на *Малом Друму* (1178) на дубини од 1,40 м. испод површине. Дужина носа износи 5,5 см., која би величина одговарала природној величини. На фрагменту су очувани још и унутрашњи очни углови; а од доње граничне линије очију дуж носа полазе две траке, које су оивичене урезаним линијама, испуњеним белчастом масом. Траке су као и на фрагменту из **сл. 11** превучене црвеном бојом.

И овај фрагменат као и онај из *Винче* (**сл. 12**) нарочито се истичу својом величином. На основу њих се може у исто доба закључивати и о савршенству технике у тадашњој керамичкој индустрији, нарочито с обзиром на то, што су ови фрагменти рађени пуно, а не шупље или полушупље, као што је то био случај у доцнијем преисторијском добу. До сада у опште нису ни с којег преисторијскога налазишта познате статуе или њихови фрагменти, који би били рађени у природној величини. Најпосле на фрагменту из **сл. 11** и овом из **сл. 13** видимо, да су тетовиране мустре на лицу могле у исто доба бити превучене и каквом бојом (у овом случају црвеном), што најречитије говори против ранијега мишљења, да је тетовирање било засебно употребљавано, а сликање људског тела опет засебно.¹⁾ Ми на овим фрагментима налазимо

¹⁾ Упореди М. Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst*, 1898, стр. 298.

оба та начина украшавања људског лица заједно примењена.

Сл. 14 а, b, c, d представља фрагментирану статуету из *Чаршије* (482) са дубине од око 3 м.; висина фрагмента износи 17,5 см. Статуета је израђена од сиве, добро пречишћене земље; површина је марљиво углачана, без видних трагова механичког глачања. Налазе се и тамнија места, која су постала услед неједнаког печења на ватри. Сви урези и удубљења испуњени су били пепељастом масом, која је можда у самој ствари пепео, који се у ове урезе наслагао за време лежања статуете у јами, у којој је било и пепела.

Статуета нам представља женску фигуру која седи, а одбијени делови седишта (престола) морали су изгледати исто онако као и они, које ћемо доцније прегледати у **сликама 16, 17, 18, 19, 20, 21 и 22**. Руке су биле савијене, а шаке се наслањале на трбух; на трбуху се налазе још делови прстију од руку. Око врата се налази широка огрлица; на плећима и куковима на леђној страни налази се по једна коса трака, превучена црвеном бојом. О појасу је на предњој страни висила прегача, а лево и десно делови одела у облику реса, које су такође о појасу висиле. На ногама се налазе паралелни хоризонтални, и у лук повијени, урези.

Сл. 15 представља један фрагмент из *Чаршије*, који је заједно са комадом у **сл. 14** у истој дубини нађен. На фрагменту су очувани доњи делови тела, а поједине цртеже на њему лако је разумети према ономе што смо казали у опису у **сл. 14**. И у техничком погледу оба су фрагмента (**сл. 14 и сл. 15**) потпуно једнака.

Сл. 16. представља фрагменат (висок 6 см.) из *Чаршије* (479) са дубине од 1,20 м. испод садашње површине. На фрагменту је очуван доњи део трупа, ноге до колена и делови страна од седишта. На телу представљене фигуре налазе се, са незнатним варијацијама, исти онакви цртежи као и на ранијим егземпларима. Седиште (престо) било је позади и с преда отворено, а на његовим странама (лево и десно) налазе се остаци праволинијских фигура (вероватно делови ћошкасте спирале).

Сл. 17 представља фрагменат десне стране седишта са десним куком фигуре, који је нађен у *Чаршији*. Страна седишта је потпуно очувана; на доњем делу је косо одсечена, са равном површином, због чега је и само седиште морало на горњем делу (на којем се седело) бити уже, него ли на доњем делу. Из тога се даје закључити да је такво седиште (престо) замисљен у облику данашњих „шамлица“.

Сл. 18. представља фрагменат седишта из *Чаршије* (432) са дубине од 80 см. На фрагменту се налазе представљене две спирале, које једна у другу захватају; једна од њих је превучена црвеном бојом, па онда марљиво углачана.

Сл. 19. представља најмлађи од свију досада побројаних фрагмената из *Чаршије* (381), који је нађен на дубини од 50 см. испод површине. Очувана страна седишта украшена је једном дубоко урезаном спиралом, а на трупу негдашње статуе налазе се вертикални паралелни урези, који треба да одговарају горе споменутиим ресама.

Статуете типа на престолу седјеће женске фигуре нису ограничене само на *Чаршију*; такве статуете нађене су и на *Малом Дрumu* као и на *Кременитим Њивама*, као што ћемо одмах видети.

Сл. 20. представља фрагменат седишта са *Малого Друма* (1361) са дубине од 1,60 m. Између ивице седишта и очуваног дела трупа налази се једно олу-
часто удубљење. Очувана страна седишта опвичена је урезаним линијама, правећи тако површину у облику квадрата, у којем се налази уцртана ћошкаста спирала, коју сачињавају паралелне праве линије. Делови ћошкасте спирале били су превучени црвеном бојом, а међупростор између спирале испуњен је убодима.

Сл. 21. представља фрагменат са *Малог Друма* (824) са дубине од 80 cm., на којем је као украс на страни седишта представљена тракаста ћошкаста спирала.

Сл. 22. представља фрагменат са *Кременитих Њива*, на којем је очуван део трупа, страна седишта и лева нога до испод колена. Ноге су биле раздвојене. На трупу статуете налази се глава плитко урезане спирале, а спирала се налази још и на страни седишта. Урези цртежа испуњени су били црвеном бојом.

Овај фрагменат публикован је већ у „Старинару“, год. VIII, стр. 15, сл. 12, где је одређен као део суда. Из описа на горњем месту није јасно, где је овај фрагменат нађен, т.ј. да ли у раскопаној земунци „до једног метра дубине“ (на нав. месту стр. 2), или на другом којем месту „у обали источно од пута“ (н. н. м. стр. 3). На сваки начин, судећи по орнаменталним појавама на овом фрагменту, као и његовој техници, овај фрагменат није могао бити нађен у већој дубини од 1 m. испод површине, као што се то и по наведеном извештају сме закључити.

Сл. 23. представља једну потпуно очувану статуету овога типа са *Малого Друма* (75), која је на-

ђена у дубини од 30 см. Статуета је сасвим грубо израђена без икаквих детаља на лицу (сем носа), без дојака и без икаквог цртежа на телу. Ни ноге нису представљене, те изгледа да фигура стоји на седишту, које је скроз површно у ранијем облику представљено. На странама седишта налази се учртан по један угао са теменом на ниже окренутим.

Пре него пређемо на опште посматрање овога типа статуета морамо још на овом месту напоменути, да се наласцима приликом прошлогодишњег ископавања могло дефинитивно утврдити, да овако грубе и скраћене представе људске фигуре (као што их налазимо на овој **сл. 23** и њој сличним егземпларима) не значе, да такве представе морају бити старијега датума. Напротив, а то ће се и из нашег даљег излагања видети, такве представе људске фигуре представљају извештан ступањ дегенерације, што нам и стратиграфска посматрања јасно доказују. Према томе је сасвим погрешно раније схватање (упор. М. Hoernes, *Urgeschichte der bild. Kunst*, стр. 181), по којем нам најстарије статуете са *Кипра*, извеснога типа, представљају у опште „детињство пластичке уметности.“ Те статуете са *Кипра*, као и оне из *Троје*, као што ћемо доцније видети, ваља датирати у много позније доба, а њихову грубоћу и површиност представе приписати општем дегенерирању пластичке уметности дотичнога доба.

Непосредну аналогију овоме типу статуета, које смо до сада (**сл. 14—23**) прегледали, налазимо на налазишту у близини *Ковина* (*Archaeologiai Értésítő*, књ. XVIII (1898) стр. 105, сл. 9 а и в), која се у главном приближује статуети из **сл. 23**. Даља аналогија, како по простору тако и по времену, налази се у статуетама из *Тракије*, из околине *Татар-Пазарџика* (М. Hoernes,

Urgeschichte der bild. Kunst, Taf. III. стр. 208), од којих је најважнија и најлепша она на табли III, бр. 1—3 (на нав. месту). Ова трачка статуета је полушупља, а та техничка особина, као и представа уста и ноздрва, затим и одела на горњем делу тела, стављају је у релативно млађе доба, него ли што је оно, којем припадају овде прегледане наше статуете. Ова трачка статуета припада као и она наша из *Кличевица* (М. Hoernes, на нав. месту, Taf. IV) бронзаном добу у северним пределима Балканског Полуострва.¹⁾

Тип седећих статуета у неолитском добу није имао само овај један облик; други његов облик налази се као варијација и у *Јабланици* (Jablanica, стр. 5, сл. 5 и 6), који су егземплари у *Јабланици* нађени на дубини до 1 m. испод површине, и ако културни слој и у *Јабланици* допире до 2,50 m. дубине. Ову варијацију седећег типа статуета налазимо и на Западу Мале Азије, као што је онај егземплар из *Адалије*, који је публиковао John L. Myres²⁾ наводећи на истом месту све до тада познате му аналогије овога типа. Због разних техничких и уметничких особина, које се налазе на егземплару из *Адалије*, сасвим је оправдано и њено датирање око границе између најмлађег неолитског и најстаријег металног доба, као што такво датирање предлаже J. L. Myres.³⁾ Према томе неоспорно је, да је и ова статуета из *Адалије*, као што су и све остале до сада споменуте аналогије, млађа од побројаних егземплара из наших насеља, што се и из самих упоређења може лако видети.

¹⁾ У ранијим публикацијама датирана је ова статуета и сувише рано: упореди М. Hoernes на нав. месту стр. 222; затим наш чланак *La nécropole de Kitchévas у Revue Archéologique, tom. XL. (1902), стр. 185.*

²⁾ *Journal of the Anthropological Institute, Vol. XXX (1900), Pl. XXIV стр. 251* и даље.

³⁾ На истом месту стр. 256.

Посматрањем типа статуета, које представљају на престолу женске фигуре које седе, ми се сусрећемо са представом једне културне тековине, коју су и наши неолитичари познавали; јер употреба столице, по тврђењу Julius-а Lange-а довољно јасно сведочи и о висини културе дотичнога народа.¹⁾ Наши егземплари у сл. 16, 17 и 22 довољно нам јасно износе облик, који су ти престоли или столице у неолитском добу имали. Столица је без задњег наслона, њен горњи део, на којем се седело, стајао је на двама пљоснатим странама, које су имале кос положај, тако да је столица на горњем делу, седништу, била ужа, него ли што је размак на доњем делу између пљоснатих страна, те је тиме и стабилност била већа.

На очуваним странама ових столица налазимо редовно, сем егземплара у сл. 18, 19 и 22, праволинијске орнаменте (тракасте ћошкасте спирале), док је на егземпларима у сл. 18, 19 и 22 као орнамент употребљена прָва спирала. С тога је потпуно оправдано питање, откуда су ти орнаменти дошли на ово место; а затим због чега они на појединим примерцима имају праволинијске, а на другима спиралне орнаменте? — Ови престоли, чије представе видимо у вези са људским фигурама, били су у природи по-

¹⁾ Julius Lange, Darstellung des Menschen in der älteren griechischen Kunst (deutsche Übersetzung), стр. XV и даље; уопреди и стр. 15 истога дела. На стр. XVII вели Lange: „Seule l'apparition de Grecs dans l'histoire de la civilisation a mis fin à cet état de choses; à partir de cette époque l'homme européen a pris une série de postures qui sont exclusivement particulières à l'homme“. — С обзиром на извођење E. Herrmann-а у Mittheilungen der anthropolog. Gesellschaft in Wien, Bd. XIX (1889), стр. [190], могао би се овај тип можда довести у везу са начином сахрањивања у неолитском добу, т. зв. „hockende Stellung“ сахрањене лешине. Према томе извођењу стојећи би тип статуета имао бити млађи од седећег типа, о којима ћемо мало даље говорити.

свој прилици справљани од дрвета; ну тешко је замислити да су се изведени орнаменти непосредно налазили на самим деловима престола. Због тога, што се на странама престола налази представљен мотив ћошкасте спирале; затим што се на једноме од њих (сл. 20) између спиралних делова налазе убоди, о којима ћемо мало после говорити, вероватно је, да су преко тих седишта простиране тканине, те да су с тога и они орнаменти на странама седишта у самој ствари орнаменти, који су се налазили на тканини, која је преко тих седишта била пребачена.

Исто тако још на овоме месту морамо се задржати и на посматрању представе одела на овим статуетама.

По дубини слоја, у којем је нађена, неоспорно је од свију до сада наведених статуета најстарија она у сл. 14; а на тој статуети видимо представу људскога тела као и свију детаља у натуралистичком правцу. То натуралистичко представљање помаже нам да можемо разумети и објаснити и цртеже на доњим деловима споменутих статуета. Ми смо још раније споменули, да онај квадрат на фрагменту у сл. 14, који се налази представљен на ногама, и који је испуњен убодима, представља прегачу, која се у природи носила на предњој страни тела. За објашњење овога квадрата као представе прегаче служе нам следећи разлози:

а.) На много млађој статуети из *Клишевца* налазимо на предњој страни тела један део одела, који у облику квадрата виси о појасу, и који се само као представа прегаче може разумети. На статуети из *Татар-Пазарлика* прегача је представљена у облику троугла; али и тај облик прегаче, као и орнаментални мотив — спирале, само су јасни знаци де-

генерираних представа првобитно тачнога и одређенога смисла и значаја.¹⁾

b.) Веома јасну представу прегаче на предњој и задњој страни тела налазимо на једној статуети из *Јабланице* (*Jablanica* стр. 20 и даље, сл. 55), коју представља и ова наша сл. 24. Судећи по свима техничким особинама овога фрагмента, њега ваља приписати најстаријем добу у насељу *Јабланица*. — Као што се на сл. 55 (*Jablanica*, стр. 20) види, предњи део те статуете украшен је испод појаса друкчијим цртежем него онај део на задњој страни. На нашој сл. 24 види се, да су ти цртежи на предњој и задњој страни подељени једном широком траком, те да те цртеже с тога треба сматрати као засебне целине. С тога их смемо објаснити као представе двеју прегача, од којих је једна ношена на предњој, а друга на задњој страни тела. (Упореди и *Jablanica*, стр. 30, и прим. 5 на истој страни). Орнаменти на предњој прегачи ове статуете потпуно су текстилног карактера; а цртеж на задњој прегачи имао би се објаснити као прегача од реса, која о појасу виси, а које смо нашли и на статуети у сл. 14.²⁾

¹⁾ Појави ове ∞ — спирале на оном месту не може се придавати никакав нарочити значај, као што би се то могло закључивати по речима Н. Schmidt-а: „an einer bedeutungsvollen Stelle“ (*Zeitschrift für Ethnologie* 2 и. 3, 1903, стр. 467). Исто је тако нетачно и објашњење рупа на предњој и задњој страни ове статуете, које М. Hoernes (*Urgeschichte der bild. Kunst*, стр. 209) хоће да објасни као представу *vulva*-е и *anus*-а; јер су те рупе чисто техничког карактера, а пробушене су само с тога да би се полушчиља статуета могла брже и лакше сушити. Иста таква рупица налази се и на статуети из Кличевца, на задњој страни у висини појаса, а има исти значај као и оне рупице на трачкој статуети.

²⁾ У крајевима северноисточне Србије овакве прегаче, које су начињене од самих реса, нису никаква реткост. Ова аналога појава на одећу данашњег нашег женскиња не може бити без икаквога значаја; али о томе нам није могуће на овом месту расправљати.

с.) Испуњавање убудима овога квадрата на статуети у **сл. 14** такође говори за то, да он значи од ткива направљену прегачу. Исте такве убоде нашли смо и на фрагменту у **сл. 20**; а као даљи примерак, на којем се налазе убоди на статуетама из наших насеља јесте онај из *Јабланице* (Jablanica, стр. 21, сл. 56). Напротив у *Бутмиру* употреба тих убода на статуетама није ретка; а они се често пута у *Бутмиру* налазе примењени и за извођење појединих орнаменталних фигура без икаквог другог цртежа.

Ови убоди, по нашем мишљењу, имају свој нарочити значај, а у прво време употребљавани су искључиво у једном тачно одређеном смислу и значењу. За објашњење значења тих убода на статуетама из *Чаршије* и *Јабланице* можемо указати само на једну појаву, која је веома вероватно послужила као првобитни узрок и за употребу тих убода са тачно одређеним значењем. Са много разлога, као што ћемо се и у овом нашем излагању моћи уверити, вели Tischler,¹⁾ за керамiku у *Тордошу*, да је она у текстилном стилу украшена, и да се налазе директни отисци тканина, којима су дна посуђа украшена. Мање вероватно изгледа да такве отиске на днима посуђа треба разумети као орнаменте; али је главно то, да ми налазимо и на дну посуђа из *Тордоша* као и на посуђу из наших насеља отиске тканина, који су час грубљи и дубљи, час финији и плићи према томе, каква је била и тканина, која је те отиске проузроковала. Ти су отисци нехотични; они су постали на тај начин, што је влажан и непросушен суд стављен на простирке да се суши, те је тако тканина на мекој, влажној земљи оставила за собом траг у облику тих убода. На тај начин и

¹⁾ У М. Hoernes, *Urgeschichte der bild. Kunst*, стр. 300.

нехотице је пронађен најбољи и најпоузданији начин за карактеристичну представу тканине на статуетама; а као што ћемо и доцније видети, и овде се потврђује Conze-ово мишљење¹⁾ о ослобађању чисто тектонских и техничких форма и појава од њихових првобитних веза, и да се после тога такве појаве потпуно самостално као орнаменти употребљују и примењују. У много доцнијем добу ти су убоди, изгубивши своје првобитно значење, употребљавани на разним местима са или без смисла; пу њихово је првобитно значење карактерисање ткива као таквог.²⁾

После свега овога јасно је, да квадрат на крилу седеће статуете из *Чаршије*, сл. 14, представља прегачу; а да према томе и остали цртеж на доњем делу тела представља такође делове одела и орнаменте на њима, о чему ће бити говора на другом месту.

Потпуно је искључена могућност да се ови цртежи на доњим деловима наших статуета објасне као представе тетовираних мустара на живом људском телу у природи, као што би хтели М. Hocnes³⁾ и Н.

¹⁾ А. Conze, Sitzungsberichte der königl. preussischen Akademie der Wissenschaften VIII. 1897. стр. 107. и даље.

²⁾ У овом погледу за нас је од велике важности и представа одела на људским фигурама, коју налазимо на вазама микенскога стила са острва *Кипра* (упор. Baumeister, Denkmäler des klassischen Altertums, III, стр. 1941, сл. 2067), где налазимо представу одела на фигурама, које стоје на двоколицама. Места на овим фигурама, која су замишљана покривена оделом, као и представа лица самих двоколица, испуњена су тачкицама, које су овде у друкчијој техници (техници сликања), еквивалентне убодима на представи тканине на нашим статуетама. Ова идентичност у карактеристичности тканине на нашим статуетама и на вазама са *Кипра* није и не може бити случајна. Познате су већ тесне културне везе између *Кипра* и *Троје*; а у овом раду показалемо исто тако тесне везе између *Троје* и наших налазишта. С тога и идентичност у представи тканине на нашим статуетама и на вазама са *Кипра* има већег значаја и дубљег смисла, него што то на први поглед може изгледати.

³⁾ Ugeschichte der bildenden Kunst, стр. 211, сл. 41—46.

Schmidt¹⁾ објаснити сличне цртеже на статуетама из *Cicuteni* код Јаша у Румунији. На ове статуете из *Cicuteni* вратићемо се још једном у нашем даљем излагању.

Осим типа фигуре која на престолу седи, чије смо главне представнике до сада прегледали, у нашим неолитским насељима налазе се и статуете типа стојеће фигуре, које су нам довољно познате још из *Јабланице*. На овоме месту навешћемо само неколико примерака овога типа, већином фрагмената, који имају нарочитога значаја због орнамената, који се на њима налазе.

Сл. 25 а и б представља једну доста добро очувану статуету (висока 9 cm) са *Малого Друма* (1207) а из дубине од 1,40 m. Тип главе и тела као и на познатим статуетама из *Јабланице*. О врату се налази огрлица, која се на леђној страни завршује једним удубљењем. Нарочиту важност имају цртежи на предњој и задњој страни доњег дела тела. На предњој прегачи статуете представљена је „шаховска табла“ са ромбичним пољима, која су испуњена наизменично са по два или четири убода, који су изведени помоћу некаквог цевастог инструмента (сламке?). На задњој прегачи представљене су две ћошкасте спирале, које једна у другу захватају, и од којих је једна испуњена истим онаквим убодима, као што смо их нашли у ромбичним пољима на предњој прегачи.

Орнаментални мотиви шаховска табла и ћошкаста спирала налазе се на овој статуети на деловима одела, прегача, а према томе се може закључивати и о томе, откуда су ти мотиви пренети на посуђе. Ћошкасту спиралу нашли смо већ представљену на странама седишта напред споменутих фрагмената; а

¹⁾ Zeitschrift für Ethnologie, 2 и 3, 1903, стр. 466. сл. 44 и 45.

шаховску таблу са ромбичним пољима, као и са квадратним пољима, наћи ћемо на посућу.

Али и у техничком погледу од важности је начин израде ових кружних убода, који се исто тако изведени налазе на посућу из неолитског насеља *Petris* код Szamos—Ujvára-a (*Archaeologiai Értesítő*, књ. XXI [1901] стр. 159, сл. 112) као и у *Бутмиру* (*Butmir*, I, Taf. VII, № 10 и 11; Taf. VIII, № 3; *Butmir* II, Taf. X, № 16; XI, № 15; XIV, № 1) где су такви убодни већег обима, него ли они на нашој статуети. Очевидно је, да и ови кружни убоди, изведени помоћу нарочитога инструмента, имају исти смисао као и они обични убоди, о којима смо раније говорили, и да су по угледу на ове последње и постали. Важна је околност, што се могла сразмерно рана појава ових кружних убода утврдити; јер ова наша статуета припада око средине целокупног културног слоја на *Малом Друму*.

Сл. 26 а и б представља фрагменат (висок 11,5 cm) из *Чаршије* (52) са дубине од 40 cm. испод површине. На доњем делу статуете представљене су таласасте линије, које су неоспорно дегенерирани спирале. Како по својој техници и орнаменталном мотиву, тако и по дубини слоја у којем је нађен, овај фрагменат припада познијем добу овога насеља, у којем је добу, као што ћемо видети, наступило јако дегенерирање уметничке представе људске фигуре, саме технике справљања статуета и посућа, као и појединих орнаменталних мотива.

Сл. 27 а и б представља фрагменат (висок 7 cm) из *Чаршије* (314) са дубине од 2 m. испод површине. На фрагменту се види доњи део трупа и већи део доњег дела тела. Осим појаса представљене су на задњој страни изнад појаса две вертикалне траке,

испуњене убодима. Испод појаса налази се једна хоризонтална трака, од које полазе косе паралелне траке, које су наизменично испуњене убодима. Све ове траке, које су испуњене убодима, ваља објаснити у раније реченом смислу о значењу тих убода. Хоризонтална трака може се сматрати као понављање фигуре појаса, те с тога и видимо, да се она представља као и појас, а овај опет као и огрлица на статуети из **сл. 14.** — Вертикалне траке изнад појаса на леђној страни овога фрагмента ваља објаснити као представу накита, који се преко рамена носио и допирао само до појаса, завршујући се каткад и са по једном рупицом (упореди *Jablanica*, стр. 18, сл. 46 и 47; затим фрагменте на стр. 15, сл. 31, као и сл. 54 и 56). На конадима из *Јабланице* ови су накити представљени само по једном урезаном линијом.¹⁾ Најпосле од интереса су и косе траке, које неоспорно стоје под утицајем слободнијег орнаменталног система, који је примењиван и за украшавање посуђа.

¹⁾ Додније ћемо говорити о орнаменталним системима у опште, али већ на овом месту, а у вези са представом ове врсте накита на статуетама морамо споменути једну карактерну орнаменталну појаву на посуђу у Троји. Н. Schmidt (*Troja und Sipon*, стр. 276) сасвим оправдано сматра као карактеристичну појаву на тројанском посуђу то, што се, кад само две траке красе целу површину суда, те траке налазе у већини случајева непосредно поред ушца, а већи део површине суда остаје неукрашен. Те траке на тројанском посуђу не задржавају се само на рамену, него падају и преко трбуха не достижући ипак до дна суда (на наз. месту, стр. 277), због чега их је Schmidt хтео објаснити као намерно продужење оних орнаменталних мотива, који имитирају представу привесака на огрници. Нетачност оваког објашњења ове орнаменталне појаве на тројанском посуђу види се из самих појава на нашим статуетама; јер ћемо много ближе истини бити, ако те траке поред ушца на посуђу у Троји објаснимо као представу накита, који је носен о раменима, а допирао само до појаса. Исто је тако познато, да већи део тројанског посуђа стоји под утицајем антропоморфне вазе и представе на њој, као и под утицајем оних идеја, које су изазвале и изграду антропоморфних ваза; те је с тога и потпуно разумљиво зашто се те орнаменталне траке на посуђу налазе непосредно поред ушца, које на антропоморфним вазама у самој ствари имају значај представе руку на живом људском телу.

Сл. 28 представља фрагменат (висок 9, а широк 11 cm) са *Малога Друма* (93), а из дубине од 30 cm. На фрагменту су очувани делови око паса; а слика нам представља леђну страну, пошто је предња потпуно оштећена. Представа ресастог одела одговара, по месту на којем се овде налази, ранијим представама овога одела. Дегенерацији ваља приписати појаву орнамената на леђној страни изнад појаса, која је постала преношењем орнаменталних мотива са доњег дела тела, испод појаса, и на горњи део, изнад појаса. Сама нејасност ових орнаменталних фигура, које су очевидно постале од ћошкасте спирале, говори такође за дегенериране облике доцнијега доба. Сличан орнаменат налази се и на сликаном судићу из *Priesterhügel*-а (J. Teutsch, Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien, Bd. XXX, [1900], Taf. VI, № 10), а довољно је позната доцна појава сликаног посуђа у опште, те с тога и овај наш фрагменат у **сл. 28** представља појаве доцнијега неолитскога доба.

Ово бесмислено пренашање орнамената са првобитно тачно одређених места на друга, произвољно изабрана места на статуетама, још боље се огледа на другом фрагменту у

Сл. 29, који је нађен у *Чаршији* (472) у дубини од 1,30 m. На фрагменту (вис. 6,5 cm) је очуван доњи део тела и нешто од трупа. Појас је у неколико ниже, него обично, представљен једном хоризонталном траком; испод и изнад појаса налазе се хоризонталне цик-цак линије које иду око целог тела. Техничке особине као и дубина слоја, у којем је ова статуета нађена, јасно нам доказују, да су слободна примена појединих орнаменталних мотива као и принципи слободнога система орнаментике сразмерно рано уведени у употребу на керамичким производима наших насеља.

Сл. 30 а, б и с представља један егземплар из *Винче* (вис. 10 cm), на којем је очуван доњи и већи део горњег дела тела. На фрагменту нема представе појаса; али он се тачно може на статуети обележити, ако се саставе горњи делови убодима испуњених трака. На статуетама строгога стила са реалистичким представљањем урезане линије, односно траке, које нам представљају накит ношен преко рамена, допиру само до појаса; на овој статуети те траке допиру до њене доње ивице; те је с тога, можда, и изостављена представа појаса, ако није био случај, да су због изостављене представе појаса те траке и повучене до дна статусте. На сваки начин ове две појаве на овој статуети (т.ј. изостављање представе појаса и продужење трака) стоје у међусобној узрочној вези не искључујући једна другу; а на њима се најбоље може видети и прелаз из строгог стила у слободан стил уметничког представљања.

Међутим творац ове статуете, и ако је изоставио представу појаса, ипак је водио строг рачун о њему и његовом месту, на којем је он требао бити представљен. То се најбоље види на испуњавању појединих трака убодима; јер испуњене траке убодима не премашају нигде висину појаса, а на предњој и задњој страни статуете не прелазе у правцу на ниже границу, до које на статуетама строгога стила допире представа прегаче. — За наизменичност у испуњавању ових трака убодима важи оно исто што смо показали при прегледу фрагмента у сл. **27 а, б**.

Осим скраћења једних и неразумевања других представа на овој статуети налазимо још убодима испуњене и траке на левој и десној страни статуете, који се налазе представљени до саме ивице доњег дела статуете. На тим местима на статуетама стро-

гога стила не налазе се никакви орнаменти, јер ту није ни било горњег одела, које је тим орнаментима требало бити представљено. И ову појаву као и остале треба приписати примени слободнога орнаменталног система, који је примењиван на познијим керамичким производима, као што за доцније време постајка говоре и техничке особине овога фрагмента, и ако су убоди изведени нарочитим инструментом (зупчастим точкићем?).

Сл. 31 представља фрагмент из *Винче*, на којем је очувана само представа леве руке. Интересантна је појава украсних трака само на предњој страни, а не и на задњој, као што се то налази на осталим статуетама. Нејасно је, да ли је овим орнаментирањем хтела да се представи подела на предњу и задњу страну тела, као и јаче истицање предње стране; или је овакав начин орнаментирања био последица срачунатог посматрања статуете само с предње стране, коју појаву налазимо и на уметничким делима класичне епохе; али та је појава за нас баш с тога важна, што се на основу ње могу објаснити исте такве појаве на посуђу из *Троје* (*Troja und Ilion*, стр. 275 и даље, упореди и примедбу 1. на стр. 187 овога дела.)

* * *

На овом месту ваља пре свега констатовати факат, да у неолитским насељима *Јабланица*, *Чаршији*, *Малом Друму*, а вероватно и у *Винчи* и *Кременитим Њивама*, као и у босанском *Бутмиру*, ердељском *Priesterhügel-у* и банатском *Белом Брегу* пластички радови (статуете од печене земље) нису случајни спорадични налази, него се они у тим насељима редовно појављују као интегрирајући део керамичке индустрије. У *Јабланица* је нађено до сада које це-

лих које фрагментираних статуета 83, у *Бутмиру* 72 (Јавланица стр. 3), на *Малом Друму* 84, а у *Чаршији* око 50 целих и фрагментираних комада. У нашем Народном Музеју налази се прикупљено око 250 комада статуета и њихових фрагмената са разних неолитских налазишта у Србији, на основу којих се са довољном поузданошћу може говорити о пластици неолитскога доба у нашим насељима.

Судећи по техничким особинама на овим статуетама од печене земље, и упоређујући их са техничким особинама на посућу дотичних налазишта, статуете су производ локалне керамичке индустрије тих насеља, што у осталом другчије не може ни бити, а нарочито с тога, што смо још раније имали прилике (сл. 12 и 13) познати фрагменте из *Винче* и *Малога Друма*, који су делови статуа природне величине, чији транспорт није могао бити лак ни на мањим, а камо ли на већим даљинама. Прегледајући у опште овај до сада највећи број статуета из једне сразмерно мале области, којој припадају наша неолитска насеља,¹⁾ долази се до ових главних резултата.

1. *Представа жене*. — Све до сада нађене статуете представљају женску фигуру, а никада мушку.

2. *Типови*. — До сада су нађена у главном два типа, који увек представљају само по једно лице и то:

А. стојећи тип, и

В. седећи тип. — Овај седећи тип има два варијетета: а.) тип фигуре која седи на престолу, који је старији, и в.) тип фигуре која седи без престола, који је у исто доба млађег постанка.

¹⁾ У *Троји* је, као што тврди А. Goetze (*Troja und Pion* стр. 383.) нађено до сада у свима слојевима 445 комада статуета од разних материјала.

За сада нам није могуће дефинитивно одлучити, који је од главних типова — стојећи и седећи — старији; јер докле бисмо за *Чаршију* смели тврдити, да је старији био седећи тип, докле опет у *Јабланици* и на *Малом Друму* изгледа, да је старији тип био онај стојећи.¹⁾

3. *Строги стил и натурализам; слободан стил.* — У прегледу до сада описаних статуета у овоме раду ми смо се трудили да нарочито истакнемо везу између строгога стила и натуралистичкога представљања људске фигуре у облику статуете с једне стране и дубине слоја, односно доба старости, појединих статуета с друге стране. При томе се могло опазити, да су на већој дубини нађене статуете, дакле старије, рађене са већом тежњом за представом људске фигуре онакве, каква се она у природи фактички показује, т.ј. у натуралистичком правцу. Под строгим стилем и натурализмом ваља у овој прилици разумети принципи, по којем је људско тело, заједно са свима појавама на њему, представљено у пластичким израдама тако да су поједине појаве из природе добиле у њиховој представи на статуети сталне облике, који се само на одређеним местима на статуети примењују. Ти прецизно одређени облици нису и не морају бити потпуно верна копија делова и појава на живом људском телу; они су већином шематичке а често пута и скраћене представе, али се ти облици у строгом стилу и натуралистичком представљању никада не налазе на местима, где би њихово значење било или без смисла, или чак и супротан смисао имало.

¹⁾ Упореди примедбу 1) на стр. 180. овога рада; сем тога и Mitth. d. anthrop. Gesellschaft in Wien, Bd. XXII, стр. [4] и даље.

Натуралистичка представа појединих појава на телу из природе првобитно је изазвата тежњом за што вернијом репродукцијом тих појава из природе на пластичким израђевинама. Ти натуралистички облици поступно се ослобађају оних тесних веза, које су их баш због њиховог првобитног значења везивале за поједина места на статуетама; а, поставши слободни, они су без обзира на њихово првобитно значење и смисао употребљавани и на осталим местима на статуетама. У том моменту постаје и слободан стил, који поједине уметничке облике не сматра више као представе извесних појава и предмета из природе, него као обичне орнаменталне мотиве и фигуре, које уметник слободно примењује онде, где му се прва прилика за ту примену укаже.

Ми ћемо исте такве појаве сусрести доцније и на орнаментици посуђа, што је такође један од главнијих доказа за наше раније тврђење, да пластички радови од печене земље у нашим неолитским насељима не представљају никакву засебну егзотичну појаву, него да су и они, као и остали керамички производи, пролазили кроз исте фазе, кроз које је пролазило и посуђе од печене земље.

Међутим натуралистичко представљање, које је тако тесно везано за принципе строгога стила, није престајало важити у изради статуета ни у доцнијем добу неолитске епохе. Напротив, као што се то даје утврдити не само на егземпларима статуета него и на егземпларима посуђа, строги стил и натурализам налазе се примењени и у познијем добу како неолитске, тако и бронзане периоде; а сем тога још и у доцнијем добу пренсторијске уметности, само што су они у том доцнијем добу кад јаче кад слабије потискивани производима слободнога стила, који још

не значи дегенерирање уметности. Потпуно дегенерирање пластичне уметности не представља ни егземплар из горње **сл. 23**, и ако је он неоспорно на једном од последњих ступњева дегенерирања, као што се о томе лако можемо уверити упоређујући тај егземплар из **сл. 23**, са оним из **сл. 14**. Много јачи ступањ дегенерирања пластике налазимо заступљен на извесним идолима у *Троји*, који припадају већином слојевима бронзаног доба.

После свега доведе реченога изгледа сасвим оправдано питање, да ли не би правилније било оне савршенције облике ставити на крај, а не на почетак пластичке уметности неолитскога доба, а у толико пре, што ми не налазимо претходне облике, на којима би се то поступно усавршавање огледало. На жалост на ово питање мора следовати негативан одговор и признати свеколика истинитост Conze-ових речи, да у колико већма нашим истраживањима тежимо допрети до првих почетака уметности у опште, у толико већма стичемо убјеђење како је и оно, што сматрамо као најстарије, од правога почетка већ далеко удаљено.¹⁾ Знајући да је керамика једна од млађих вештина у најранијим културним епохама, у којима се она појављује, као и то да је већ дрворез и резање пластичких израђевина у другом материјалу (нпр. кости) много старије, него ли керамика, смели бисмо претпостављати, да су претходни ступњеви усавршавања пластичке уметности били извођени у дрвету, које су творевине, будући од пролазног материјала, пропале, те нам се нису могле ни очувати.²⁾

¹⁾ A. Conze, Sitzungsberichte ит.д. стр. 103.

²⁾ Упореди и M. Hoernes, Urgeschichte der bild. Kunst стр. 318. и 402.

Ну на овоме месту морамо споменути два туђа мишљења, која се привидно противе нашим добивеним резултатима. По једноме од тих мишљења ваља дугу употребу статуета извесних типова и облика приписати религиозном конзерватизму,¹⁾ те с тога заступници овога мишљења сматрају да пластичке творевине саме собом не показују довољно поузданих обележја, на основу којих бисмо и њихово датирање могли извести. У досадашњем нашем излагању видели смо, да се у изради пластичких радова могу разликовати поуздани ступњи развитка, који су окарактерисани како уметничком представом, тако и самом техником, те да се према томе не може одобрити ни онакво произвољно датирање статуета из околине *Ковина*, које Milleker ставља чак у почетак халштатске периоде (на наведеном месту). Исто се тако не могу чак ни дискутовати Milleker-ове групе, на које је он поделио пуно рађене банатске статуете. Напротив његова подела тих статуета на две групе, групу пуно рађених статуета, и групу шупље рађених статуета, мора се сматрати као тачна, и ако Milleker из тога запаженога факта није извео сасвим природне консеквенце, о чему ћемо ми мало доцније говорити.

На основу досадашњег нашег излагања можемо се врло лако уверити и о нетачности мишљења A. Goetze-a (*Troja und Ilion*, стр. 383), по којем би се најпримитивније тројанске статуете имале датирати у најраније доба развитка пластичке уметности не само у *Троји*, него и у опште. Hoernes-ово мишљење, на које се у својем извођењу Goetze позива, не може се узимати у обзир, кад је говор о почецима умет-

¹⁾ Упореди извод из рада F. Milleker-a у *Mittheilungen der anthrop. Gesellschaft in Wien*, Bd. XXX (1900.) стр. 217.

ничког стварања у опште. О овој врсти тројанских статуета биће нарочито говора доцније, а на овом месту ваља истаћи, да чудновато изгледа тражење почетака пластичке уметности у *Троји*, и то у слојевима бронзаног доба, када се овамо на северу у Дунавској Долини налазе онако савршени пластички радови још у неолитском добу, за које и сам А. Goetze (*Троја und Ilion* стр. 373) тврди, да је старије од бронзаног доба у *Троји*. — О овим инконсеквенцијама биће говора доцније.

* * *

Пре него што пређемо на само упоређивање наших статуета са онима из Троје, потребно је ради нашег даљег излагања још одмах у почетку утврдити однос између I. културног слоја према осталим слојевима, а нарочито према II. слоју у Троји. То питање као да се не сматра дефинитивно решеним. W. Dörpfeld (*Троја und Ilion* стр. 49.) сматра да између насеља I. слоја и онога II. слоја постоји једна празнина, један размак, за време којег станиште у Троји није било насељено. До оваквог закључка долази он на основу тога, што се изнад рушевина првога слоја налази један слој хумуса, који је дебео 25 см. и који покрива целу површину тога најстаријег насеља у Троји. H. Schmidt¹⁾ мисли, да се на основу извесних керамичких појава у првој периоди II. слоја сме закључивати, да су на грађевини II. слоја учествовали и носиоци културе (на другом месту „становници“) I. слоја у Троји.

Очевидно је, да се на основу појаве, на коју Dörpfeld упућује, мора сматрати, да је између I. и II.

¹⁾ H. Schmidt, Heinrich Schliemann's Sammlung Trojanischer Altertümer, Berlin, 1902, Einleitung стр. XIII, затим стр. 19 уз опис № 396.

културног слоја у Троји одиста постојао један размак времена, у којем то станиште није било насељено. На истом месту основали су доцније своје насеље људи, којима је и обрада метала била позната, те да и то насеље, од којег су нам културни остаци очувани у II. слоју, припада бронзаној периоди. Али није ни Schmidt-ово мишљење без икаквога основа, јер се и оно оснива на извесним тачно запаженим керамичким појавама, чије се постојање не противи Dörpfeld-овом мишљењу.

Врло често је до сада истицано, да се на другим преисторијским налазиштима у Малој Азији налазе идентични или аналози наласки са онима у Троји, како у погледу на наласке из I. слоја, тако и осталих културних слојева; а прекид између I. и II. слоја у Троји губи сав значај тиме, што су на осталим налазиштима нађени објекти, који, потичући са једног и истог налазишта, налазе аналогije и идентичности како на наласким из I., тако и на наласким из II. културног слоја у Троји. Такве појаве могу бити само последица једне исте културне целине, која је на разним местима за собом остављала исте остатке. С тога керамичке појаве у II. слоју у Троји нису ни могле бити друкчије од оних појава из тамошњег I. слоја. Прелазно доба између неолитске и бронзане епохе, као што се то и на самим наласким може утврдити, не представља никакву револуцију у дотадашњој неолитској култури. Према томе јасно је, да Троја као преисторијско налазиште има у главном тај велики и од огромне вредности значај, што се на основу посматрања њених слојева могу датирати истовремене културне појаве на другим налазиштима; као што се опет проучавањем других преисторијских

налазишта могу добити значајни подаци за проучавање културе појединих слојева у Троји.

С претпоставком, као што се то обично чини, да I. слој у Троји репрезентује културу неолитског доба, ми бисмо се у нашем истраживању идентичних и аналогних појава на нашим и тројанским налазима имали ограничити искључиво само на наласке I. слоја; пошто и наша насеља припадају неолитском добу, као и I. слој у Троји. Ну, не сме се пренебрегнути ни упоређивање наших неолитских налазака и појава на њима са налазима и њиховим појавама у Троји из II. и осталих културних слојева, јер ће се на основу тих утврђених факата моћи извести и закључак о количини и каквоћи културних тековина, које су из неолитског доба пренете у доцније — метално — доба и његову културу. На основу тих посматрања моћи ће се утврдити и даљи факат, да у културном животу тако далеке прошлости није било ни прекида, ни преврата, које би изазивале нове културне тековине (као што је нпр. једна од њих и обрађивање метала); а да се још мање сме помишљати на одбрану старије теорије, по којој би појаву метала као и појаву нових, дотле неупотребљаваних уметничких формама, требало довести у везу са појавом нових племена и народа, који би били носиоци тих нових културних тековина.

* * *

Ну да пређемо на преглед објеката из Троје, на којима се налазе представе људског тела и његових делова.

P. Reinecke је публикувао¹⁾ једну главу са некакве статуете од печене земље, за коју тврди, да

¹⁾ Archaeologiai Értésítő. XIX (1899) стр. 120, с.л. 5.

је нађена у најдубљем културном слоју у *Троји*. До сада је на ову главу врло мала, скоро никаква пажња од стране испитивалаца Троје и њених налазака обрађана, и ако је она од великога значаја у многим погледу. Као веома сличну појаву из наших насеља наводимо, сем досада познатих, нарочито један егземплар у

Сл. 32, која представља једну фрагментирану главу (висока 4,5 cm.) из *Чаршије* (480) са дубине од 1,40 m. испод површине. Глава је старијега типа, који се обично налази у дубљим слојевима наших неолитских налазишта (упор. *Jablanica*, стр. 11 и даље, сл. 20 и даље). Изнад учртаних очију налазе се на челу криве у вертикалном правцу повучене линије; испод доње контуре очију представљене су по две косе урезане линије, а на бради, испод носа, налазе се повучени углови, чија су темена на више окренута.

Главна обележје свих до сада нађених глава од статуета у нашим неолитским насељима јесте то, да на њима никада нису представљена уста. (*Jablanica*, стр. 26), што је случај и на оној глави из Троје. Сасвим другчије стоји са *Бутмиром*, где на лицу статуета налазимо представљена и уста (*Butmir I*, Taf. II, № 1 a; II, Taf. II, № 1 a и 4 a); али зато не налазимо, изузевши егземплар *Butmir II*, Taf. II, № 6 a, представу тетовираних орнаменталних фигура, као што их налазимо на тројанском (испод носа, испод очију и на челу) као и на нашем егземплару у **сл. 32** (испод носа, испод очију и на челу). На овим се појавама морамо мало дуже задржати, јер нам оне могу послужити за извођење значајних закључака.

Принцип натуралистичког представљања људског тела на статуетама, о којем смо раније говорили, био би јаче наглашен представом уста, као што се она

налази на бутмирским статуетама; те би с тога те бутмирске статусте, а са њима и цело насеље требало сматрати старијима од наших статуета и оне главе из Троје, а према томе и од наших насеља и I. слоја у Троји. С друге стране у корист принципа натуралистичког представљања на нашим статуетама и оној глави из Троје налазимо представу тетовираних фигура на лицу, што се опет на бутмирским статуетама (сем једне) не налази; а што би говорило за већу старост Троје и наших насеља у поређењу са Бутмиром. Константујући ова факта, ми не можемо само на основу њихових познавања одлучивати и о релативној старости Бутмира с једне, и наших насеља и Троје с друге стране. С тога је потребно потражити још и друге појаве, које са горе споменутим стоје у вези, а на основу којих ћемо са мањом или већом вероватношћу моћи решавати и питање о датирању тих налазишта.

Пре свега ваља напоменути, да представу људскога лица налазимо и на ободима здела (или шоља) из I. слоја у Троји,¹⁾ на којима су од целог лица представљене или само очи, или само нос и очи,²⁾ а, осим једног егземплара (у сл. 4 у чланку P. Reinecke-a) на свима осталим наведеним егземплярима налазе се још по неколико паралелних уреза, било вертикалних било косих, које бисмо, баш због њиховог положаја, могли довести у везу са представом тетовираних орнамената на лицу наших статуета и на глави из Троје. На овој врсти посуђа из I. слоја у Троји налазимо, дакле, вероватно представу тето-

¹⁾ H. Schliemann, *Ilios, Stadt und Land der Trojaner*. 1881. стр. 247, № 36; стр. 281, № 100; упореди и P. Reinecke, *Archaeologiai Értesítő*, књ. XIX (1899) стр. 119, сл. 4 (три комада).

²⁾ H. Schmidt, *Troja und Ilios*. стр. 252.

вираних орнамената на лицу; а поуздано је, да се не налази представа уста.

Осим тога представа људског лица на посућу није ограничена само на Троју. И у налазишту *Тордошу*, као што је познато, налазе се поклопци за посуће, на којима се такође налази представљено људско лице. Нама су за сада позната само она три поклопца из *Тордоша*, које је Н. Schmidt публиковао у својем чланку¹⁾ о *Тордошу* на стр. 455 у сл. 35 а—с. Баш у погледу на решавање горе истакнутог проблема веома су важне представе људског лица на тим поклопцима из *Тордоша*, а у толико већма што су сва три егземплара са истога налазишта.

На поклопцу у Schmidt-овој слици 35 с налазимо представљене само нос и очи, а поред носа налазимо представу истих онаквих линија, какве смо нашли на глави из *Троје* и оној из *Чаршије*, које смо уресе објаснили као представу тетовираних орнамената на људском лицу у природи. И сама представа лица, као главна представа, заузима површину која јој сасвим одговара; јер, ако поклопац стварно има да представи људску главу — а о томе не може бити никакве сумње — онда и представа лица мора заузети ако не сву, а оно већи део површине једне половине поклопца, као што се то на том егземплару из *Тордоша* фактички и налази представљено. — На поклопцу у сл. 35 б представљени су такође само нос и очи и то на веома незнатном делу површине, тако да се представа лица на овом поклопцу на први поглед једва опажа. Она је постала, да се кратко изразимо, рудиментарна.²⁾ На основу овога може се с поузда-

¹⁾ Zeitschrift für Ethnologie, 2 и 3, 1903, стр. 438 и даље. — Упореди и М. Hoernes, Urgeschichte der bild. Kunst, стр. 517.

²⁾ Упореди О. Montelius, die älteren Kulturperioden, стр. 17.

ношћу тврдити, да је и комад у слици 35 **b** млађи од комада у сл. 35 **c**. — На исто тако малом и неугледном простору представљено је и лице на поклопцу у сл. 35 **a**, на којем видимо сем носа и очију још и уста представљена, што сасвим јасно говори за то, да је поклопац из сл. 35 **a** млађи од онога у сл. 35 **c** те да је и представа уста на њему млађа појава; као што су и статуете с представом уста млађе од оних, које су без представе уста рађене. — У вези са овим поклопцима из Тордоша само узгред напомињемо и наш поклопац са представом људског лица из *Чаршије*, о којем ћемо доцније (види сл. 61 **a**, **b**) говорити; а на овом месту спомињемо само то, да се ни на њему не налазе представљена уста, и да се с друге стране он до идентичности слаже у осталим представма са представом лица на оној глави из *Троје*, затим на оној из *Чаршије* у сл. 32 и на поклопцу из *Тордоша* у сл. 35 **c**.

На антропоморфним вазама у Троји, које су нађене у слојевима од II. па на више и које припадају бронзаном добу, налазимо такође на представама људског лица и представу уста; докле се уста не представљају на посућу из I. слоја у Троји.¹⁾ У овој прилици Троја као налазиште служи нам као веома поуздан вођа за релативно датирање сличних појава у другим налазиштима, чији смо значај још раније истакли.

Најпосле ако будемо посматрали бутмирске статуете са гледишта строгости стила и натуралистичког представљања, то ћемо се одмах моћи уверити да оне све, без изузетка, припадају слободном стилу. Као

¹⁾ Најстарије статуете из *Alambra na Kipru* такође немају представљена уста, упор. Perrot-Chipiez, l'histoire de l'art, tom. III, стр. 552 и даље, Fig. 374 и 375.

пример необичне слободe украшавања статуета наводимо само ону статуету из *Бутмира* (Butmir I, Taf. II, 2 a—d), на чијој се глави налазе представљени орнаменти, какве смо навпкнути на нашим статуетама наћи само на доњем делу тела, а који се орнаменти иначе налазе само на посуђу како оном из *Бутмира*, тако и на оном из наших насеља.

Осим овога има и других појава, на основу којих се може закључивати о томе, да је неолитско насеље у *Бутмиру* по својем постанку млађе од најстаријих слојева и њихових налазака у нашим испитиваним неолитским насељима. Напомињемо још узгред да и појаве на орнаментници посуђа из *Бутмира* јасно говоре за позније доба њиховога постанка, а тим самим и целог насеља.

Ну да се вратимо на преглед осталих пластичких радова у *Троји*, и то оних, који припадају културним слојевима од II. па на више.

При говору о пластичким представама људскога тела, које су нађене у *Троји*, не смеју се занемаривати ни антропоморфне вазе са представом људског лица и његових делова било на поклопцу, било на врату тих ваза; јер, као што изгледа, пластичко представљање људскога тела и лица на израђевинама од печене земље пренета је у *Троји* са статуета на антропоморфну вазу, са којом заједно свој даљи развитак преживљује.

Све статуете у *Троји*, без обзира на материјал од којег су начињене, могу се поделити на два главна типа:

1. *Статуете стојећег типа*, као што их налазимо и у нашим неолитским насељима. Овоме типу припадали би ови тројански егземплари: П108, стр. 374, № 193; стр. 375, № 199; а донекле и стр. 373, № 191; затим стр. 297, № 142, најпосле позната оловна ста-

туета (Troja und Ilion, стр. 360, Beilage 44, V) и бронзана статуета (на истом месту, VI).

2. Статуете типа суднога (вазоиднога) облика, т.ј. облика позајмљеног са антропоморфних ваза, којем типу припадају егземплари: Troja und Ilion, стр. 379 сл. 344, *d, e, f, g, h*; стр. 380, сл. 345 *a, b*; сл. 347; стр. 381, сл. 348 *d, f, g* и *k*; стр. 382, сл. 349 и т. д.

Остали примерци припадају мање више прелазним облицима, међу које бисмо можда морали урачунати и комаде Troja und Ilion, стр. 380, сл. 346 *a* и *b*.

Сам облик овога другог типа статуета јасно говори за његову зависност од антропоморфне вазе, те би се и класифицирање појединих облика могло извести на основу класификације поменутих ваза, при чему би се могло провести и датирање појединих егземплара статуета. Осим целокупног облика статуета овога другог типа подсећа нас још и представа лица и његових делова на њима на представе које им одговарају на поменутих вазама као што је то већ и с друге стране запажено (упор. Troja und Ilion, стр. 383). А. Goetze, на наведеном месту дели све статуете из *Троје* на: 1) тип у облику трапеза, и 2) тип са дугим вратом — датирајући овај други тип у доба II—V слоја. Таквом датирању тих статуета не противи се ни оно, што смо ми о њима напред казали, него напротив такво датирање се нашим извођењем потпуно потврђује; као што опет с друге стране такво датирање утврђује тачност нашега ранијег тврђења. Из сличних разлога не можемо усвојити ни оно мишљење А. Goetze-а, по којем би идоли у облику трапеза требали да представљају старији тип, који можда датира чак из I. слоја (Troja und Ilion, стр. 382); јер смо још напред показали на оној глави од статуете из *Троје*, какве бисмо типове статуета из I. слоја у *Троји* имали очекивати:

као и то, да би се они у главноме поклапали са типовима статуета из наших насеља.

Као што се из свега доведе реченога види ни при прегледу пластичких ралова из *Троје*, као ни њиховим упоређењем са пластичким радовима из насеља неолитскога и бронзаног доба у Дунавској Долини, ми нисмо ништа нашли, што би говорило против нашега ранијега закључка, до којег смо дошли проучавањем каменог оруђа тих двеју културних области.

2. Посуђе.

При прегледу и проучавању посуђа и појавама на њему задржаћемо се у главноме на оним егземпларима, који су нађени у *Чаршији* и на *Малом Друму*; јер је у ова два насеља обележавање налазака по дубинским слојевима раздељено у вертикалне размаке од по 10 cm дебљине. Такав начин вођења журнала омогућава нам да можемо пратити развитак керамичке индустрије у тим насељима до најмањих ситуација. Још на овом месту истичемо, да су се поједине појаве на посуђу из *Чаршије* и на оном са *Малог Друма* потпуно подударале у погледу на дубину слојева, у којима су налажене.

А. Техничке особине на посуђу.

У погледу на техничке особине може се свеколико нађено посуђе, а на основу његове техничке израде, поделити на три различита техничка ступња. На комадима грубљега посуђа из најстаријих слојева земља је слабије пречишћена и са намерном примесом зрнаца кварца, због чега су при механичком глачању на површини посуђа постајале неравнине, а често пута и плиће шупљике. Земља је сива, а печење неједнако, те се с тога на површини

посуђа често пута налазе веће или мање црне мрље. Површина је већином сивог тона, ако се не налази употребљена нарочита превлака, која може бити црног тона. Ну налази се и финије посуђе од одлично пречишћене земље са површином мрко-жутог, црног и црвеног тона у многим отворенијим нијансама.

У средњим слојевима земља је скроз добро пречишћавана; механичко глачање је свуда савршено, а на финијем посуђу налази се црна или црвена превлака. У случају када нарочите превлаке нема, површина суда задржава тон отворенијих и затворенијих нијанса сиво-црне боје, која каткад има и нечега од маслинасто-зеленог тона. На механички углачаној површини нема трагова глачања. На црвеном посуђу налази се на површини црвена боја у разним нијансама, ну и тада је површина перфектно углачана.

У млађим и најмлађим слојевима посуђе је мрко-црне или печењем добивене црвене (боја цигле) боје на површини; лоше пречишћена земља, тамна и порозна површина; глачање није извођено механичким путем после просушивања суда, него још за време док је суд био влажан, и то помоћу боље пречишћене и у води размућене земље. Површина је овога посуђа груба и хрпава, а нарочито на оном, које је лежало ближе површини терена, те тиме јаче изложено утицају кишнице, која је испрала финије пречишћену земљу употребљену за глачање посуђа. Због слабијег ступња топлоте при печењу, земља је натрула, те се лако круни и троши.

Општи је карактер посуђа свих слојева то, што оно није прављено на лончарском ватлу, него слободном руком.

В. Облици посуђа.

Због намишљеног обима овога рада није нам могуће на овом месту наводити све варијетете главних облика посуђа, који се у нашим насељима налазе.

Поред оних нарочитих облика и њихових варијетета, које ћемо доцније споменути као паралеле облицима на посуђу из Троје, овде наводимо:

1. *Шоља* или *здела*, која се појављује не само у облицима познатим из *Тордоша* (*Zeitschrift für Ethnologie*, 2. и 3, 1903, стр. 440, сл. 1, 2 и 5), него још и у разним другим облицима, као што су и они већ публиковани егземплари из *Јабланице* (*Jablanica*, стр. 48, сл. 107; стр. 50, сл. 110; стр. 51 сл. 111). — Облици шоље или зделе веома су разноврсни, а неке од њих пре бисмо смели назвати *чанцима* (тањирима). Шоља, здела или чанак скоро је редовно без икаквих ушица сем незнатних изузетака. Ови облици посуђа налазе се у свима слојевима, а налазе се извесне измене нарочито у профилирању обода.

2. *Лонац* је исто тако карактеран за наша насеља као и шоља или здела, од које га је тешко разликовати у свима његовим варијететима; јер он донекле држи средину између шоља и зделастог посуђа с једне и осталих облика посуђа с друге стране. Од шоље се разликује већом дужином, а од осталих облика посуђа својим веома пространим устима. Из *Јабланице* је већ познат један такав егземплар (*Jablanica*, стр. 52, сл. 112, доњи комад), који добро илуструје ову врсту посуђа. Лонац би донекле одговарао оној врсти посуђа из Троје, које чини групу посуђа за мешање (*Mischgefässe*, *Katalog*, стр. 129, № 2.510 и даље).

3. *Кастрола* се има свакако сматрати као најранија врста посуђа у нашим насељима, која у исто

доба својим простијим обликом највећма подсећа на посуђе плетено од прућа. Њена главна карактеристика је равно дно, разни облици и положаји зидова, на којима се налазе по 2 или 4 ушице са кљуном за изливање. Поред оних облика и егземплара из Јабланице (Јабланица, стр. 49. сл. 108 и 109) износимо у **слици 33** један егземплар са *Малога Друма* (1539), који је нађен на дну једне јаме за становање, а који је интересантан и због своје величине. Комад је на дну износио у пречнику око 27, а на ободу око 40 см.

4. *Бокали* се налазе како у најстаријим тако и у најмлађим слојевима; техничка израда је главни ослонац за релативно датирање појединих комада. Ова врста посуђа у главноме задржава већ познати облик из *Јабланице* (Јабланица, стр. 62, сл. 140, доњи комад).

5. *Питос* или велики лонац за оставу налази се такође у свима слојевима; питос има дебеле, гломазне зидове, а већином је мешинастог (schlauchförmig) облика. Фрагментирани примерак из *Чаршије* (451) са дубине од 1 м. представља **сл. 34**.

Између ових главних облика посуђа налазе се и други прелазни облици, као и други ређи облици, чије набрајање остављамо за специјалне публикације дотичних насеља. Спомњемо само још и то, да су нађени и фрагменти онаквих облика посуђа, какве смо познали још у *Јабланици* (Јабланица, стр. 36, сл. 76—81; стр. 45, сл. 98 и даље).

Профилурање горњих делова посуђа појављује се поглавито на облицима шоље, зеле, лонца и бокала.

Дна су или равна или су у неколико конкавна; ова последња јављају се у главноме у средњим слојевима. Често пута на доњој страни дна налазе се отисци од грубље или финије рађене тканине.

Ушице су разног облика, почевши од обичних испупчења у облику брадавица и израсти, па све до ушица тракастог облика. Облик ушице за провлачење узнице кроз њу појављује се спорадично и у старијим слојевима, али су такве ушице нарочито многобројне у најмлађим слојевима. Пу остављајући класификацију ушица и преглед њиховога развитка за специјалне публикације, на овом месту истичемо нарочито један специјалан облик ушице, чије смо најбоље представнике нашли у *Чаршији*, али се тај облик налази и у осталим насељима неолитскога доба.

Сл. 35 представља четири комада таквих ушица, од којих је комад **a** из *Чаршије* (470) са дубине од 1,20 m; **b** и **c** са *Малог Друма* (IX и VIII) са дубине од 90 односно 80 cm; и **d** комад из *Витче*. Комад из *Чаршије* има на себи највише натуралистичкога карактера, те нам он помаже да можемо и остале комаде објаснити као *ушице у облику птичје (совине?) главе* са врхом кљуна на ниже повијеним. — Као даљи облик овога типа ушица могао би се навести егземплар из *Бутмира* (Butmir I, стр. 18, сл. 31), али у веома јако дегенерираном облику.

Далеко је важнија појава, да се справљање ушица на посуђу у облику животњских глава налази и у *Бутмиру* и у *Тордошу* (H. Schmidt, Zeitschrift für Ethnologie, 2 и 3, 1903, стр. 441 и 461), а исти принцип налазимо ево и у нашим насељима, где ушице имају облик птичје главе. Овакве појаве непознате су нам са других налазишта, те с тога их треба обележити као појаву локалног карактера, којим се одликују само насеља Дунавске Долине.

На завршетку прегледа разних облика посуђа и њихових делова морамо споменути још два, иначе ређа облика посуђа, који облици баш с тога што су

ретки, јасно доказују и културну заједницу оних налазишта, на којима се ти облици налазе.

Сл. 36 а, в представља тространи суд са три оштећене ножице, у величини од $9 \times 9 \times 9$ cm и са највишом очуваном висином од 3,5 cm., који је нађен у *Винчи*. Орнаменат на странама овога суда представља **сл. 36 в**, на којој видимо представу ћошкасте спирале. Земља је добро пречишћена, површина углачана, а има мрко-жут тон. Орнаменат је урезан без испуњавања уреза белчастом масом. — Најближа паралела овом нашем егземплару како по облику, тако и по орнаменту, јесте онај комад из *Tordosha* (*Zeitschrift für Ethnologie*, 2 и 3, 1903, стр. 450, с. 31 а—с), од којег се наш комад само по томе разликује, што је плући.

Сл. 37 представља фрагмент једног четвоространог суда са *Малог Друма* (595) са дубине од 50 cm. испод површине. Суд је стајао на четири ножице, а заједно са ножицама био је висок 7 cm. Вероватно је, да је на странама суда била представљена ћошкаста спирала од које су нам се очували само они делови, који су на даљем одстојању од средине пресецали ту површину. — У техничком погледу овај комад је у толико интересантан, што су делови орнаменталне спирале обојени црвеном бојом, а међупростор површине остао је црн, па је онда цела површина механички углачана.

Паралелни облици овоме нашем егземплару налазе се у неолитском палазишту *Petris* код *Szamos-Ujvár-a* (*Archaeologiai Értesítő*, XXI (1901), стр. 161, с. 123),¹⁾ а затим из бронзаног доба, из комитата *Толне* у Угарској (*M. Wosinsky, die inkrustierte Ke-*

¹⁾ Овамо би се можда имао урачунати и егземплар из *Бутмира* (*Butmir II, Taf. VI, с. 5*).

ramik der Stein- und Bronze-Zeit, Taf. XLI, сл. 11 и Taf. LI, сл. 1). — На овоме бисмо се месту имали дуже задржати посматрањем узрока, због којих су у доцнијем добу извесни орнаменти испуњавани беличастом масом, а које узроке ваља тражити у разнобојном орнаменту на посуђу неолитскога доба, као што се то довољно јасно види и из упоређења ова два примерка.

Завршујући овим преглед техничких особина на посуђу, као и његових главних облика у нашим неолитским насељима, ми прелазимо на трећи део општег прегледа тога посуђа, у којем ћемо нарочиту најњу обратити орнаментаци на њему.

С. Орнаментика посуђа.

Орнаменте на посуђу из наших насеља моћи ћемо најлакше проучити, ако их будемо груписали по техникама, у којима су они изведени. За сада су у нашим насељима утврђене три разне врсте орнаменталне технике: 1.) техника удубљивања орнамената, 2.) техника урезивања и 3.) техника „сликања“ орнамената.

I. Техника удубљивања орнамената.

О карактеру ове технике, као и о начину како се њоме орнаменти изводе, говорили смо још раније у публикацији налазака из *Јабланице* (упореди *Jablanica*, стр. 44).¹⁾ Удубљеним орнаментима, без обзира на орнаментални мотив, украшавано је посуђе у нашим насељима кроз све слојеве, почевши од најстаријег, па до најмлађег. Исто је тако и квантитативно многобројније посуђе са удубљеним орнаментима од онога са орнаментима осталих двеју техника.

¹⁾ Упореди још и Duncan Mackenzie, the pottery of Knossos, у *Journal of hellenic Studies*, Vol. XXIII (1903) стр. 160.

Ну овакав квантитативни однос између егземплара са орнаментима технике удубљивања према егземпларима посуђа са орнаментима осталих двеју орнаменталних техника, а нарочито технике урезивања, постоји само дотле, докле у обим нашега посматрања не узмемо и статуете од печене земље; јер чим будемо хтели проучити међусобни однос орнамената ових двеју техника и на статуетама, то ћемо одмах увидети да су на статуетама орнаменти извођени искључиво техником урезивања, уз примену и технике сликања орнамената, докле удубљених орнамената апсолутно никако нема.

Ова је појава неоспоран факат, а узроке због којих тај факат постоји ваља, по свој прилици, тражити у пореклу појединих орнаменталних техника, као и у њиховој првобитној примени. Урезани орнаменти на статуетама или репродукују тетовиране украсе на лицу, или представљају накит на горњем, а одело на доњем делу људског тела, које представља статуета. Напротив на посуђу су орнаменти ове технике употребљени још одмах у почетку као апстрактни орнаментални мотиви, који, сем орнаменталног, никаквог друкчијег значења нису имали. Сасвим друкчије стоји са удубљеним орнаментима, који су својим пореклом, као што се зна, у најтепнијој вези са механичким глачањем посуђа, те због тога битно везани за само посуђе. Механичко глачање морало је бити вршено из техничких узрока, како би површина суда била мање порозна; а тек после тога, као што и Maskenzie (на нав. месту, стр. 160) мисли, извођене су овом техником удубљивања и праве орнаменталне фигуре, које, ако нису проста удубљења, онда су ипак позајмљене из оних истих извора, из којих и орнаменти осталих двеју техника. У овом чисто техничком разлогу ваља

тражити и узрок појави, због чега се удубљени орнаменти налазе на ободу, врату и рамену украшенога посуђа из наших насеља не прелазећи и на остали део површине суда, о чему ћемо доцније нарочито говорити.

Веома је вероватно да ову орнаменталну технику ваља сматрати као најстарију од свију осталих; а за овакво схватање говорило би њено порекло из механичког глачања посуђа, њено налажење у свима слојевима, затим квантитативна надмоћност њоме изведених орнамената над орнаментима осталих двеју техника и, најпосле, што се орнаменти ове технике и у *Кносу* налазе у најдубљим неолитским слојевима, поред технике урезивања орнамената на посуђу за које *Mackenzie* (на нав. месту стр. 158) тврди, да није било најстарије.

Ради боље илустрације орнамената како ове, тако и осталих орнаменталних техника, ми описујемо само оне егземпларе, који ће нам најмаркантније репрезентирати орнаментичку слојева, у којима су дотични егземплари нађени.

Сл. 38 a, b, c, d, e, f представља нам фрагменте посуђа и то: **a** из *Чаршије* (481) са дубине од 2 м.; **b** са *Малог Друма* (973) из дубине од 1,10 м.; **c** опет са *Малог Друма* (X) из дубине 1 м.; **d** са *Малог Друма* (VIII) из дубине од 80 см.; **e** са *Малог Друма* (774) из дубине од 70 см.; и **f** опет са *Малог Друма* из дубине 60 см. На свима овим егземпларима орнаментални мотив су паралелна вертикална (**a, b, c, e** и **f**) или коса (**d**) удубљења, која полазе са обода суда (**a**) идући преко врата и рамена, или она полазе тек од прелома између врата и рамена (**b, c, d, e** и **f**) и простиру се само на раме суда не прелазећи и на његов трбух. Из саме слике јасно се

виде техничке и орнаменталне разлике на појединим комадима, које карактеришу дотичне слојеве, у којима су ти примерци нађени, те с тога није потребно нарочито их истицати. Овај орнаментални мотив, паралелна удубљења, ваља сматрати не само као најстарији мотив ове технике, него у исто доба и као најпримитивнији, пошто и он као и сама техника стоји у најтешњој вези са механичким глачањем посуђа.

Сл. 39 а и б представља нам два фрагмента, од којих је а из *Чаршије* (482) са дубине од преко 2 м., а б са *Малог Друма* (637) са дубине од 50 см. На екземплару а налазе се на врату паралелни удубљени углови, који један у други улазе, а на рамену суда коса паралелна удубљења као и на комаду из сл. 38 d. На примерку 39 б налазимо низ вертикалних паралелних удубљења на рамену, који је низ прекинут косим удубљењима супротнога правца, која се међусобно не пресецају. — Орнаментални мотив на врату примерка а, кад би га замислили изведеног у техници урезивања орнамената одговарао би потпуно ономе мотиву, који се налази на посуђу у *Троји* из I. културног слоја (упор. *Katalog*, стр. 4, № 124—135), те с тога морамо овај мотив означити као стран овој техници.

Сл. 40 а, б представља фрагментирану дубоку шољу из *Чаршије* (465) са дубине од 1,10 м., коју смо покушали у сл. 40 а реконструирати. Земља је сива, добро пречишћена; површина је као и на многим другим фрагментима превучена црном превлаком маснога сјаја. Сл. 46 б представља развијен орнамент са обода шоље. Орнамент се налази на профилираном врату; на кратком рамену налазе се два већа удубљења, која су служила као ушице, а по свој прилици било их је свега четири. Између ушица

налазе се мања плића удубљења, која су орнаменталног значења.

Тачније проучавање овога орнамента на врату може нам послужити за објашњење извесних орнаменталних појава на посуђу, које у најтешњој вези стоје са представом овога орнамента. Орнамент је неоспорно натуралистички представљен, а његова представа веома нас живо подсећа на израде од животињских и биљних влакана као и самих биљних стабала, које су *илетењем* постале. Отиске тако израђених рогожина на днима посуђа из *Винче* познаћемо доцније (види сл. 63 а, б), а на овом месту само споменимо ту појаву, која нам служи као доказ, да је та величина плетења била позната и нашим неолитичарима.

Као даљи доказ да је у неолитском добу било тако израђених материја служе нам и орнаменти, које налазимо на већ споменутој статуети из *Ciscuteni* код Јаша (М. Hoernes, на нав. месту, стр. 211, сл. 44—46), а за које смо већ казали (напред стр. 185) да не могу представљати тетовиране орнаменте, него само орнаменте на материји, од које је одело било направљено. Таквом објашњењу тих орнаментата иде у прилог и сличност њихове представе са представом орнамента на овој шољи.

Развитак овога орнаменталног мотива можемо и даље пратити, а тек на основу појаве и представе његове на овом нашем примерку можемо разумети и објаснити и доцнију појаву орнаменталног мотива у облику *троугла испуњеног косим урезима*, чија је примена у орнаментици посуђа врло честа како у ранијим, тако и у доцнијим преисторијским епохама и у свима орнаменталним техникама.¹⁾

¹⁾ Упореди и наше раније посматрање овога орнаменталног мотива у *Revue archéologique*, на нав. месту стр. 178. и даље.

Веома јасну представу овога мотива, и ако већ у савршенијем облику, налазимо на егземплару из накољничкога насеља у *Atter-ском језеру* (M. Much, *kunsthist. Atlas*, табла XV, сл. 26), из којег нам је насеља познат и млађи облик овога мотива на егземплару у сл. 17, таб. XV. На овом последњем примерку видимо првобитно натуралистички мотив претворен у троугле, који су традиционално испуњени урезима у једном правцу. То испуњавање троуглова у истом правцу постаје нам јасно, кад знамо, да је доња половина преплета, у овом случају доњи ред троуглова, изостављена, и да би, као што се види на примерку у сл. 26, урези у тим троуглима ишли у супротном правцу. Даљи ступањ овога мотива представља егземплар из *Mond-ског језера* (Much, *Atlas*, таб. XV, сл. 20; која нам представа у исто доба служи и за прелаз у *Бутмир*, у којем се такође овај мотив налази примењен (Butmir II, таб. VI, № 6), а којим су испуњене хоризонталне украсне траке.¹⁾

Најпосле исти тај мотив налазимо у разним варијацијама примењен и у *Троји* на посуђу I. културног слоја. На прво место од свих појава овога мотива ваља ставити ону на примерку, који је P. Reineske публиковао (*Archaeologiai Értésítő*, књ. XIX, стр. 118, сл. 3), која је представа истоветна са оном из накољничког насеља у *Atter-ском језеру* (на нав. месту сл. 26). Ну у *Троји* налазимо и остале варијације овога мотива, који није тешко распознавати поред свих извршених измена. Исте онакве троугле, као што су и они из насеља у *Atter-ском језеру* (на нав. месту сл. 17), налазимо и у *Троји* (*Katalog*, стр. 4, № 144 и 146); затим и на осталим егземпларима

¹⁾ Донекле би се овамо имао убројити и сликани мотив на шољама из *Торлоша* (*Zeitschrift für Ethnologie*, 2 и 3, 1903, стр. 449, сл. 28).

(*Phos*, стр. 338, № 175), најпосле скраћен у представи на примерку I. слоја (*Phos*, 246, № 30 и 34). Ну ваља напоменути, да се и остали орнаментални мотиви I. слоја у *Троји* могу довести у везу са појавама на израдама вештине плетења и текстилне индустрије изувезени таласасту линију и траку.¹

Исто тако је интересантна и појава и представа *цик-цак траке*, која је дала мотив и за *цик-цак линију*.² Цик-цак трака постала је насупрним постављањем два низа троуглова, чији је положај такав, да троугли доњег низа улазе у слободан простор између троуглова горњег низа; а ти троугли на појединим примерцима могу бити испуњени паралелним косим урезима. Ну на егземпларима из *Троје* (*Katalog*, стр. 4, № 147 и 148) урези у троуглима не иду више паралелно ни с једном страном; они су тако положени да секу обе стране својег троугла. На комадима из *Троје* (*Phos*, стр. 246, № 28 и 29; *Archaeol. Értésítő*, XIX, стр. 119, сл. 4) иду они урези скоро вертикално, што означава и последњи ступањ у ослобађању појединих мотива од њихових првобитних натуралистичких представа и значења. Ако сада ове комаде из *Троје* упоредимо са егземпларом из *Mond-ског језера* (*M. Noernes* на навед. месту, стр. 267, сл. 95) то ћемо поред свеколике сличности у целокупном изгледу самога орнамента ипак опазити велику разлику у извођењу као и у ономе, што се самом том представом хтело постићи. На овоме комаду из *Mond-ског језера* сваки је

¹) Постапак таласасте линије доводи се у везу са дегенерирањем текуће спирале. О нестанку саме спирале биће говора доцније у засебном одељку; њено порекло не може се тражити на израђенима текстилне индустрије.

²) Упореди још и наше раније извођење у *Revue archéologique* на навед. месту стр. 180.

троугао, доњег и горњег низа, засебна целина, имајући само заједничку основицу; а троугли једнога низа, улазећи у празан простор између троуглова другог низа, образују цик-цак траку, која је овде потпуно споредан и нехотичан продукт самога распореда троуглова. Сасвим је обрнут случај на комадима из *Троје*, као и на комадима из *Кноса* на Криту (*Journal of hellen. Studies*, Vol. XXIII, pl. IV, № 22, 25 па и 26), на којима је цик-цак трака главни, нарочито жељени, мотив, а троугласти исечци површине између њених кривина споредан су продукат; те се с тога у *Троји* они кресе оним вертикалним удубљењима, а у *Кносу* или се не кресе, или се испуњавају убудима. Другим речима: у *Троји*, у *Кносу* на Криту и у *Чаршији* (упореди напред сл. 29) налазимо цик-цак траку, а затим и линију познате као апстрактне геометријске фигуре, које се као такве на површину суда преносе, докле су оба та мотива као апстрактне фигуре у насељу у *Mond-ском језеру* непознате. Према свему томе онаквим представама овога мотива, какав налазимо у *Mond-ском језеру*, ваља приписати првобитност и већу старост, а не онаквом начину, као што га налазимо у *Троји* и *Кносу*. Споменути начин представе овога мотива у *Троји* и *Кносу* потпуно одговара дефиницији слободнога система орнаментике, док онакав начин као онај из *Mond-ског језера* одговара натуралистичкој представи орнамената везаног система, који је неоспорно старији, и ако се он може означити рудиментаран.

Сл. 41 а, б представља фрагмент једног лончића (а) са *Малог Друма* (1204) са дубине од 1,40 м., на којем као да је била представљена ∞ — спирала; а б горњу површину једне дршке од поклонца, на којем је представљена удубљена \mathcal{S} — спирала.

Веома су карактеристичне друге представе спиралног мотива у овој техници, као што нам показују примерци у

Сл. 42 а, b, c, d, e, f, g, од којих су **а, b** и **с** из *Јабланице* (упор. *Jablanica*, стр. 62, сл. 140; стр. 61, сл. 139; стр. 61, сл. 138); **d** и **e** са *Малога Друма* (776 и 798) са дубине од 70 см.; **f** опет са *Малога Друма* (596) са дубине од 50 см., и **g** са *Малога Друма* (54) са дубине од 30 см.

Спиралан мотив стран је овој техници; он је позајмљен из других техника, те је с тога и његова представа различита. Егземплари **а, d, e, f** и **g** показују нам најбоље кроз какве је фазе представа спирале у овој техници пролазила, који је низ фаза завршен потпуно дегенерираном представом спирале на примерку **g**, који је у исто доба и најмлађи представник орнамената ове технике у нашим насељима. Потпуно је самосталан начин представе спирале у **b**, на којем налазимо рељефну S — спиралу, између чијих делова налазимо исто тако широка удубљења, као што и сам цртеж на слици показује. Примерак **с** стоји под непосредним утицајем представе спирале у техници урезивања орнамената (**сл. 45 b, c, d, e**).

Све ове представе спирале имају ту заједничку особину, што се оне налазе на рамену суда. Из главе спирале развијају се краци непрекидно само дотле, докле не допру до прелома између врата и рамена на горњој и прелаза између рамена и трбуха суда на доњој страни. Кад је спирала, која је замисљана да се и даље развија, допрла до тих граница, онда се на даљој површини рамена суда обележавају само они делови спирале, који секу одређени украсни простор. Узрок оваквој појави, као што ће се доцније видети, лежи у принципу везаног система орнамен-

тике; а ова нам појава у исто време најбоље доказује, да примена спирале као орнаменталног мотива није могла изменити сам принцип везаног система, као што се то већ претпостављало.

Друга је карактеристична појава на представама спирале у овој техници испуњавање ужим удубљењима једне од спирала. На екземплару **a** видимо да је представа спиралног мотива недовољно истакнута, а да је он много јаче истакнут на примерцима **d**, **e** и **f**, што је очевидно постигнуто испуњавањем једне од спирала тим ужим удубљењима. Употребу ових ужих удубљења налазимо тек на познијем посуђу наших насеља, од прилике у последњој (горњој) трећини целокупне дебљине културног слоја; а самим тим утврђује се и поставка, да је употреба тих удубљења позајмљена из других техника, у којима су сличне појаве изазване оправданим техничким разлозима.

Такве појаве налазимо и у осталим двема техникама из наших насеља. У техници сликања посуђа разлика између орнамената и његовог позађа истиче се сама собом због разлике у њиховим бојама; а у техници урезивања разлика између орнамента и његовог позађа, као што се то види и на примерку у горњој **слици 20**, постизавана је испуњавањем убојина онога простора, који представља позађе орнамента (упореди напред и стр. 185.)¹⁾ Мање је вероватно, да је непосредан повод за ово испуњавање ужим удубљењима једне од спирала у техници удубљивања дала техника сликања орнамената; почем је много вероватније, да је то чињено по угледу на представе орнамената у техници урезивања, која са

¹⁾ Упореди и Goetze-ово мишљење, у M. Hoernes, *Urgeschichte der bild. Kunst.* стр. 303.

техником удубљивања има и ту заједничку особину, што су њихови орнаменти монохромни.

Према томе испуњавање ужим удубљењима једне од спирала у техници удубљивања служи за њено разликовање од оне друге спирале, те се према томе као прави орнамент има сматрати она празна спирала.

На завршетку прегледа удубљених орнамената морамо још споменути, да се мотив спирале, изведен у овој техници, налази и на појачаним ободима шоља или здела, као што је онај егземплар са *Малога Друма* (види сл. 58 b)¹⁾

Орнаментална техника удубљивања мало је привлачила на себе пажњу испитивалаца, који су је до сада обично сматрали као технику бронзаног доба²⁾ Међутим таквим датирањем ове технике било би доведено у питање и датирање наших насеља у неолитско доба, пошто је та техника у главном карактерна за орнаментику посуђа у њима, и ако све остале околности говоре за њихово датирање у неолитско доба.

С тога је потребно прегледати сва до сада позната нам налазишта, у којима се орнаменти ове технике налазе, као и начин представе њоме изведених орнамената и орнаменталних мотива. Повод за проучавање ове орнаменталне технике у насељима средњег и доњег Дунавског Слива дала нам је још њена појава у *Јабланици*. Резултат, који смо добили проучавањем преисторијских налазака у јавним и приватним збиркама у Пешти, Бечу, Грацу, Љубљани и Загребу у 1903. години, био је тај, да се орнаменти

¹⁾ Упореди *Jablanica*, стр. 48, сл. 107.

²⁾ Као што се то види из датирања *Јабланице* у *Moriz Wosinsky, die inkrustierte Keramik der Stein- und Bronzezeit*, 1904, стр. 74.

ове технике у тамошњим збиркама не налазе на посућу неолитскога доба, чему је узрок, као што ћемо одмах видети, географски положај оних насеља, са којих су прикупљене старине поменутих збирака. Сем онога, што смо могли наћи у литератури о орнаментима ове технике у угарским налазиштима, г. *Motiz Wosinsky*, члан Угарске Академије Наука и инспектор угарских провинцијалних музеја, саопштио нам је на најлибералнији начин податке и о осталим угарским налазиштима.

Од налазишта у Угарској ваља на првом месту споменути *Petris* код Szamos-Ujvár-a у Ердељу,¹⁾ које једним делом припада неолитском добу,²⁾ и ако га је М. Hoernes³⁾ још раније обеложиио као налазиште бронзаног доба. Овамо припадају примерци у *Archaeologiai Értesítő*, на навед. месту стр. 149, сл. 41; стр. 156, сл. 80; стр. 158, сл. 101, 103—105 и 107. Егземплар у сл. 101 представља удубљене спирале; а примерци у сл. 41 и 103 (са хоризонталним удубљењима на врату) припадају, судећи према стратиграфским посматрањима у нашим насељима, млађем добу. Још су позније појаве на примерцима у сл. 80, 105, 107 и 108; јер, као што ћемо и на примерцима из осталих налазишта видети, такав распоред орнамената припада на тим другим налазиштима бронзаном, па и халштатском добу.

У непосредној близини неолитскога насеља *Lengyel-a*, становао је доцније, по речима г. *Wosinsky*-ја „други један народ“ у бронзаном добу, а из тог другог насеља у *Lengyel-y* имамо такође посуће украшено орнаментима ове технике, као нпр. оно, које је

¹⁾ *Archaeologiai Értesítő*, књ. XXI (1901) стр. 17—28; стр. 146—163

²⁾ М. *Wosinsky*, *die inkrustierte Keramik*, стр. 38 и даље.

³⁾ *Urgeschichte der bildenden Kunst*, стр. 301 и даље.

публиковано у делу М. Wosinsky, Tolnavármegye Története (Пренестиорија комитата Толне) Budapest, 1896, Tab. LXXXI, № 3, 5 и 8. У погледу на последњи комад (№ 8) није поуздано да овамо припада; остала два комада, у колико се то на слици може видети, фрагменти су шоља и здела, као и већ поменути наш егземплар са *Малога Друма* (сл. 58 a b). Од особите је важности, да је посуђе са орнаментима ове технике нађено у *Ленђелу* у насељу бронзаног доба; јер ћемо са истоименога насеља неолитскога (?) доба познати друге паралеле, које одговарају појавама у нашим неолитским насељима. Међутим претпоставка, да је у бронзаном добу у *Ленђелу* морао живети други народ, а не онај исти из неолитског доба, веома је проблематична, а, по свима изгледима судећи, неће се моћи ни одржати у важности; јер баш с тога, што се у *Ленђелу* у две разне културне епохе и два одвојена насеља налазе оне исте појаве, које се заједно налазе у нашим неолитским насељима, сме се закључивати, да су постојале културне везе између неолитског и бронзаног доба у Угарској, што се огледа и на керамичким производима обеју периода.¹⁾ Исто тако је од важности и тај факат, што се сличне орнаменталне појаве у овој техници, које се у *Ленђелу* налазе у насељу бронзаног доба, у нашим насељима (као нпр. *Јабланицу*) налазе у најмлађим слојевима, и ако су оне пореклом неоспорно из чисто неолитског доба (као нпр. на *Малом Друму*).

У насељу бронзаног доба *Arap* (Tolnavármegye etc., Tab. LXXXVI, № 5) налазе се овакви украси само на рамену суда, а по својем положају и изгледу веома су блиски онима из *Ленђела* и *Јабланице*.

¹⁾ H. Schmidt, Zeitschrift für Ethnologie, 2 и 3, 1903, стр. 469.

Насеље *Sz. András* припада такође бронзаном добу (Tolnavármegye etc., Tab. LXXXVI, № 6). Орнаменат је у облику удубљења, које иде спирално око целог суда полазећи од рамена, а достиже до дна; вероватно је познијега доба, него сви до сада споменути примерци.

Насеље *Gerjen* (Tolnavármegye etc., Tab. CIV, № 2) припада по одредби М. Wosinsky-ја почетку бронзане периоде; а орнаменат се налази на истој површини суда, као и на оном примерку из *Sz. András*-а.

Што се тиче осталих угарских налазака са овим украсима г. Wosinsky вели, да се они чувају у музејима у *Kolozsvár*-у; *Nagy-Enyed*-у, *Nagyvárad*-у и *Темшивару*, а прибрани су „дакле поглавито у источним и јужним деловима Угарске.“ На овом месту ваља нарочито истаћи ту околност, да се орнаменти ове технике и у бронзаној периоди налазе у Угарској у југоисточним крајевима, који пределе стоје у разноврсним тесним везама са нашим налазиштима и онима на западу Мале Азије и Југоистоку Европе.

Најјугоисточније европско налазиште неолитскога доба са орнаментима ове технике јесте *Кнос на Критцу*, у којем посуђе са орнаментима ове технике припада најстаријим неолитским слојевима.¹⁾

На западу Мале Азије орнаменти ове технике налазе се на посуђу са тумула *Bos-öyük* у Фригији.²⁾ На овом месту нарочито истичемо онај суд са *Bos-öyük*-а на Taf. II, № 5 (на наведеном месту), који егземплар, судећи по свима детаљима, припада познијем добу. Орнаменти се налазе на рамену и трбуху, али нити у вертикалном правцу, нити у онаквом положају као на поменутих угарским егземпларима из

1) Journal of hellenic Studies, Vol. XXIII (1903) стр. 160.

2) Mittheilungen des kaiserl. deutschen archaeolog. Instituts, Athenische Abtheilung, Bd. XXIV. (1899) стр. 29.

Sz. András-a и Gerjen-a, и ако је неоспорно да се распоред орнамента на том комаду из *Bos-öyük*-а највећма приближује оном на комадима из Угарске из палатинске бронзаног доба; због чега је потпуно оправдано и датирање овога тумула око половине друге тисуће пре Хр.¹⁾

У наведеном раду А. Koerte (на нав. месту стр. 25) спомиње извесне аналоге орнаменте ове технике из *Троје*; а овамо би по свој прилици припадао и онај егземплар (*Katalog*, стр. 41, № 832) из *Троје*, који је својим изгледом и мотивом веома сличан представи орнамента на егземплару из *Бутмира* (*Butmir II*, Taf. VIII, № 10). Ну од много веће је важности егземплар из *Троје* (*Katalog*, стр. 177, № 3622) на којем видимо на рамену суда (шоље) такође „широка коса удубљења као и на другом посуђу те врсте“. Овај егземплар припада VII. насељу у *Троји*, које је по одредби W. Dörpfeld-a трајало од 1000—700 године пре Хр. (*Troja und Ilion* стр. 31). Датирање овога VII. насеља у *Троји* одговара датирању халитатске периоде у нашим пределима, у којој се, као што ћемо одмах видети, такође налазе орнаменти ове технике; а када се све то доведе у везу са оним што је H. Schmidt казао о т. зв. „Buckelkeramik“ овог VII. насеља у *Троји*, т.ј. да су њу у Троаду пренели из Европе трачки варвари,²⁾ то ће се лако моћи појмити и појава ове технике на посуђу VII. насеља у *Троји*.

И у Дунавској Долини примењивана је ова орнаментална техника за украшавање посуђа халитатске периоде, као што нам, примера ради, показује и посуђе из *Stillfried*-а у Доњој Аустрији (*Much*, Atlas, Taf.

1) На нав. месту стр. 23.

2) Упореди *Zeitschrift für Ethnologie*, 2 и 3, 1903, стр. 456, где је наведена и ранија литература.

XXXIX), на којем се виде веома сличне орнаменталне појаве као и на посуђу неолитског и бронзаног доба у Угарској и Србији.

Проучавањем технике удубљивања орнамената долази се до ових резултата.

У нашим неолитским насељима налазе се орнаменти ове технике на посуђу свију слојева. Таквим орнаментима украшавано је само посуђе, а не и статуете од печене земље. Порекло ове орнаменталне технике ваља тражити у механичком глачању посуђа, због чега и њене орнаменте ваља сматрати као ранију појаву на посуђу, него ли појаву орнамената технике урезивања. У неолитском добу ова је техника локализована на европски Југоисток, а налази се на налазишту *Petris* у Ердељу, у нашим насељима и у *Knosu* на Криту. У бронзаној периоди задржава се она у главном на истом простору, као и у неолитском добу, са додатком области Мале Азије; а тек у халштатској периоди виђамо је, сем у њеној области бронзане периоде, још и у насељима и гробовима ближим Средњој Европи. На основу свега тога има се ова техника сматрати као културна тековина европског Југоистока.

II. Техника урезивања орнамената.

Техника урезивања орнамената довољно је позната; о њеном односу према техници удубљивања орнамената ми смо још раније говорили.

Међутим овде је потребно нарочито истаћи појаву, да се, било за испуњавање позађа, било за испуњавање самих орнамената, у нашим насељима као и у *Knosu*¹⁾ на Криту, а као што изгледа и на огромној већини егземплара из *Троје* употребљавају искључиво

¹⁾ Journal of hellenic Studies, vol. XXIII, Pl. IV.

чиво убоди, а не урези. У *Тордошу*¹⁾ налазимо и урезе употребљене за испуњавање трака; а у *Бутмиру* су ови урези употребљени за испуњавање не само трака, него и троуглова као и појединих поља орнамента шаховске табле. По свој прилици ови урези за испуњавање трака употребљавани су по угледу на испуњавање троугла косим урезима, чији нам је постанак познат (види напред стр. 216), а који су у троуглу потпуно оправдани. М. Ноернес је, на основу Voss-овог закључка, још раније тврдио,²⁾ да урезима испуњени орнаменти у *Тордошу* припадају познијем добу; а сем тога да се на извесним дубинама у *Тордошу* као и у *Бутмиру* опажа збуњеност у примени појединих орнаменталних мотива, — што је све јасна карактеристика познијег доба постанка керамике ова два насеља, због чега ваља и постанак самих тих насеља ставити најраније у познији период неолитскога доба.

Најпосле ваља напоменути, да се на примерцима из наших насеља, као што ће се то при опису појединих комада истаћи, налазе примењени убоди не само за карактеристику позађа, него и за испуњавање чисто орнаменталних делова. Таква појава налази се у главноме на млађим примерцима наших насеља, као што су аналоге појаве познате и са других налазишта, као и из *Троје* (нпр. *Katalog*, стр. 108, № 2294), те је с тога на основу стратиграфских посматрања у нашим насељима ваља сматрати као појаву познијег доба.

Сл. 43 а, б представља фрагмент једног лоптастог (?) суда са *Малог Друма* (1392) из дубине око 2 m. испод површине. — Сем украса на врату, ви-

¹⁾ Н. Schmidt, Tordos, Zeitschrift für Ethnologie, 2 и 3. 1902, стр. 445. сл. 23.

²⁾ Urgeschichte der bildenden Kunst, стр. 301; упореди и стр. 303.

димо на рамену (а можда и на трбуху?) примењену спиралу, на којој као да се понавља иста појава, коју смо већ нашли на егземпларима технике удубљивања (стр. 219.) Исто је тако интересантна и појава округлих удубљења у доњој траци на врату, која се налазе и на егземплару из *Petris*-а код Szamos-Ujvár-а у Ердсљу (Archaeologiai Értesítő, књ. XXI, стр. 156, сл. 88), а таква удубљења налазимо и у *Троји*, и то опет на истом месту као и на претходним егземпларима (упореди Katalog, стр. 104, № 2246, 2247 и 2251), као што се таква удубљења налазе и на једној статуети из *Јабланице* (Jablanica, стр. 19, сл. 50), на којој су та удубљења поређана око тела у висини бедара, а испод којих удубљења настаје одмах представа одела. Према самој представи могли бисмо помислити на то, да ова удубљења на статуети имају да представе какав природни пакит (као нпр. на узцици назване шкољке и др., а Н. Schmidt [Katalog, стр. 104, ка № 2246] назива их „Perlenschnüre“), који је око паса ношен, а доцније у истом облику представе пренет и у орнаментичку посуђа.

Исти овај егземплар интересантан је и у погледу на начин технике, којом су траке испуњене убудима, што је извршено помоћу нарочитог зупчастог инструмента, чији су се зупци завршавали мање више квадратном површином, те тако за собом остављали утиснуте квадратне јамнице. Мање је вероватно, да је тај инструменат био у облику зупчастог точкаћа; него је вероватније, да је он био у облику кратког чешља, чија је дужина таман достигала да својим отисцима покрије површину траке у попречном правцу. — Исте такве убоде налазимо и у *Тордошу*, а њима су испуњени орнаменти у облику меандра и ћошкастих спирала.¹⁾

¹⁾ Упореди Zeitschrift für Ethnologie, 2 и 3, 1903, стр. 450 и даље

На истом месту Н. Schmidt наводи као примере и екземпларе из музеја у *Nagy-Enyed*-у (стр. 451, сл. 32 а) и *Kolozsvár*-у (стр. 451, сл. 32 б и с). У налазишту *Petris* (Archaeol. Értesítő, XXI, стр. 158, сл. 97) налазимо и саме спирале испуњене овако изведеним убодима, а осим тога нарочито кошкасте спирале и од њих изведене меандре (на навед. месту, стр. 154, сл. 71; стр. 156, сл. 87, 88 и 89). Сва ова налазишта у Угарској, као што је већ раније напоменуто, припадају оној области Угарске, која по културним остацима неолитскога доба, као што се то и на овој паралелној појави види, стоје са нашим неолитским насељима у тесној вези.¹⁾

Сл. 44 а, б и с представља општи изглед (**а**) и профил (**б**) једног фрагментираног судића, који смо облик лонцем назвали; фрагменат је нађен на *Малом Друму* (1332) у дубини од 1,60 м., а **с** представља један фрагменат из *Чаршије* (481) са дубине од 1,60—1,80 м. испод површине.

На фрагменту **сл. 44 а, б** налазимо орнаменте, који су тако изведени, да они стоје на средини између орнамената технике удубљивања и оних технике урезивања, те бисмо с тога ове орнаменте (као и оне на примерку у **сл. 47 а, б**) могли назвати удубљено-урезаним; на фрагменту **сл. 44 с** налази се чисто урезани орнаменат.

На оба фрагмента налазимо као орнаментални мотив примењену кошкасту спиралу, која је различито представљена. На фрагменту у **сл. 44 а, б** представа кошкасте спирале потпуно одговара оној

¹⁾ У погледу на ову врсту технике за извођење убода могли бисмо ову појаву у нашим неолитским насељима довести у везу са техником на т. зв. *звонастим иглицама*, чији порекло R. v. Weizsler (M. Prehens-Urgeschichte der bildenden Kunst, стр. 273) тражи на југу.

на фрагменту у **сл. 20** (с том разликом што су на фрагменту у **сл. 44 а, б** вертикале продужене и простиру се од прелома између врата и рамена, па до ивице дна суда, који је такође нађен на *Малом Друму* и на истој дубини од 1,60 м. С тога се с правом сме претпостављати утицај представе једнога фрагмента на представу орнаmenta на другом фрагменту. Из многих разлога, а нарочито с тога, што су орнаменти текстилне индустрије (међу којима као најсавршенији ваља сматрати ћошкасту спиралу и од ње изведени меандар) препознати и на керамичке производе, ваља претпоставити, да је представа на фрагменту у **сл. 20** (као и њој сличне представе) утицала и на представу орнаmenta на овом фрагменту у **сл. 44, а, б**; а у толико пре, што је представа на оном фрагменту примарног значења, као директна копија орнамената на тканини (упореди напред стр. 181 и даље), докле је орнамент на примерку у **сл. 44 а, б** чисто орнаменталног значења, те с тога и секундарног значаја.

Исто се тако упоређењем ова два фрагмента (из **сл. 44 а, б** и **сл. 20**) даје закључити, да је права представа орнаменталног мотива, ћошкасте спирале, на примерку у **сл. 20** она, урезаним паралелним линијама представљена, спирала; а не она која је убудима испуњена, и која у самој ствари представља међупростор између ћошкасте спирале, представљајући у исто доба и позађе орнаmenta. Исти такав однос тих двеју ћошкастих спирала на примерку у **сл. 20** утврђује се и посматрањем представе орнаmenta на примерку у **сл. 44 с**, на којем налазимо такође две ћошкасте спирале, од којих је једна испуњена убудима, а друга остала празна. На простору ове друге спирале налазе се јасни трагови црвене

боје, због чега ову обојену спиралу ваља идентификовати са оним спиралама на фрагментима у **сл. 44 а** и **сл. 20**, које су представљене урезаним линијама, од којих је она на примерку у **сл. 20** била уз то још и превучена црвеном бојом. Према томе и на овом фрагменту у **сл. 44 с**, као и на оном у **сл. 20** остаје нам још она друга ћошкаста спирала, која је убодима испуњена, а која се с тога има сматрати као представа позађа на оба примерка. На фрагменту у **сл. 44 а** ови су убоди изостављени можда само с тога, што би се цела површина суда имала њима испунити, те је отуда и дошло скраћење у представи позађа.

Сл. 45 а, б, с, д, е представља разне фрагменте украшене правим спиралама. **Сл. 45 а** представља фрагментиран примерак минијатурне шоље или поклопца са *Малог Друма* (1393) из дубине од 2,20 м., о којем ће у нарочитом одељку бити доцније говора. **Сл. 45 б** је фрагмент рамена и трбуха суда из *Чаршије* (481) са дубине од 1,40 м.; **с** (раме и трбух суда) са *Малог Друма* (985) са дубине од 1,10 м.; **д** (раме и трбух суда) са *Малог Друма* (262) као и **е** (раме и трбух суда) са дубине од 30 см. — У техничком погледу интересантан је фрагмент **с**, где су убоди изведени зупчастим точићем; а друга спирала (прави орнамент) испуњена је на подједнака одстојања распоређеним плитким јамицама. У погледу распореда орнамената види се на примерку **е** да вероватно се то исто сме претпостављати и за неке од осталих примерака да је представа спирале, достижући до границе између врата и рамена, овде прекинута, те је вероватно давала исти распоред спиралних делова, као што смо их видели на примерцима у **слици**

42, а, с—f. — О значењу убода у једној од спирала важи оно исто, што смо напред казали.

Сл. 46 а, в, с представља фрагменте са деловима рамена и трбуха од посуђа са *Малога Друма*; **а** (877) са дубине од 1 m.; **в** и **с** (878 и 835) са дубине од 1 m. односно 80 cm.

На свима овим фрагментима орнаментални мотиви састављени су из праволинеарних и криволинеарних фигура, које је стапање, као што се види, извршено тек у познијем добу. Представе појединих фигура слажу се са онима, које смо до сада познали.

Сл. 47 а, в представља фрагментирану шољу или поклопац са *Малога Друма* (855) са дубине од 90 cm. испод површине.

Орнаменти су изведени као и на фрагменту на **слици 44 а, в**; а урзи су испуњени беличастом масом. Ово испуњавање беличастом масом упућује нас на то, да оваквој представи спирале тражимо узор међу сликаним орнаментима, као што их одиста и налазимо на фрагментима из *Fugad-a* и *Tordosha*;¹⁾ у музеју у *Nagy-Enyed-y*²⁾ налазе се сгземплари и са урезаним спиралама, као што су и спирале на нашем примерку.

Цела кружна површина ове шоље или поклопца подељена је једним широким дијаметралним појасом у два, скоро полукружна, дела. Сем тога јако се истиче и тенденција за дијаметралном поделом површине у правцу под 90° према оном главном појасу, која се и на представи самога орнаmenta огледа у представи малих троуглова на средњи лукова и обема странама појаса. На појасу је представљена

¹⁾ Zeitschrift für Ethnologie, 2 и 3, 1903, стр. 449, с.л. 30 а, в, с.

²⁾ На истом месту, стр. 446, с.л. 24 а, в, е; затим стр. 447, с.л. 25.

ћошкаста спирала у обема половинама; а у полукружним површинама по две спирале у облику S.

По својем распореду орнамената овај наш примерак може се упоредити са оним посуђем у *Троји*, које је за украшавање пружало површину истога облика као нпр. *Katalog*, стр. 116 и даље, № 2355 и даље, затим стр. 124, № 2465—67, на којем је посуђу подела површине с два пречника на четири дела обична, али се каткад налази и подела пречницима и на више сектора. Ови су пречници у *Троји* или у облику једне урезане линије, или у облику појасова, који су на примерцима из *Троје* испуњени или цикак линијама, или крстовима, или самим урезима. Такве траке са њиховим орнаментима у *Троји* нису могле послужити као углед за представу ћошкасте спирале на траци нашег егземплара. Међутим исте онакве појаве, као и на сличном посуђу из *Троје*, налазимо и на посуђу исте намене из бронзаног доба у Угарској, како у погледу на распоред орнамента, тако и на само извођење орнамента. Примера ради наводимо само један егземплар из *Lovasberény*, комитат Fehér, на табли XXVI, № 1 у делу M. Wosinsky, *die inkrustierte Keramik*, а које се налазиште налази такође у источном делу Угарске.

У *Троји* се такође налази спирала као орнамент (нпр. *Katalog*, стр. 74, № 1739 и 1740; стр. 117, № 2360; стр. 124, № 2470) на кружним орнаменталним површинама поклопаца, од којих је примерак № 2470 још са најбољом традицијом израђен, докле је на осталима, а нарочито на сликаном комаду 1739 и 1740, моћ те традиције скоро ишаква. Како се брзо губи традиција и смисао појединих мотива јасно нам показује упоређење висећих спирала на комаду № 2470 са оним орнаментима на егземплярима *Kata-*

log, № 2236 и № 2245, чије бисмо орнаменте по свој прилици смели објаснити као дегенирану представу viseћих спирала. Па ипак сви ови примерци из *Троје* припадају сразмерно врло раном добу (I и II периоди; II—V слоја; а ти слојеви припадају развијеном бронзаном добу, којом се разликом у времену објашњава и разлика у орнаментима на нашим примерцима и оним у *Троји*.

Спирални мотиви на овом нашем примерку веома јако подсећају на спиралне орнаменте на округлим златним плочицама из *Микене*,¹⁾ које су нађене у III гробу. Ово слагање наших спиралних орнамената са онима из *Микене* само је даља потврда онога, што је раније већ запажено у односу спирала из *Бутмира* према онима из *Микене*, а илуструјући још боље ове односе наш егземплар нам у исто доба показује и изворе, из којих су микенски златари црпили своје мотиве за орнаментовање накита од најплеменитијег градива — злата.²⁾

Сл. 48 а, б, с представља фрагменте разних облика посуђа; **а** је из *Чаршије* (242) са дубине од 1,30 m.; **а б** и **с** су са *Малог* *Друма* (VI) са дубине од 60 cm. — На фрагменту **а** први пут сусрећемо убоде употребљене у нашим насељима за испуњавање самих орнаменталних трака (види напред стр. 227). Примерак **б** репрезентира метопску поделу украсних хоризонталних појасова; а на примерку **с** видимо убоде груписане око урезане линије, или чак и без ње као што су они у *Бутмиру* врло често употребљени.

Сл. 49 а, б, с, д представља нам разне фрагменте са *Малог* *Друма*, **а** (1391) са дубине од 2,20 m.,

¹⁾ H. Schliemann, Mykenae, стр. 194, № 239 и стр. 197, № 245.

²⁾ Упореди и A. Conze, у наведеним Sitzungsberichte итд. стр. 107.

b (635) са дубине од 50 см. и **c** (106) и **d** (73) са дубине од 30 см. — На примерку **a** видимо урезане линије које су без икаквог распореда, система и значења разбацане по ниској површини плитке шоље; у њима се не може тражити никакав орнаментални мотив, а дају се објаснити као случајни и бесмислени урези. По дубини слоја као и по техничким особинама овај примерак припада најстаријој врсти посуђа у нашим насељима.

Сасвим је другачији случај на осталим примерцима (који су вероватно сви фрагменти питоса), јер се у цртежу могу распознати делови извесних орнаменталних мотива. На примерку **b** јасно се виде делови урезане спирале, а поред ње још и делови троуглова, који су по свој прилици припадали орнаменту у облику шаховске табле са ромбичним пољима (упореди примерак у сл. 46 **b**). Остала два примерка (ако не припадају истом суду) оба су фрагменти од врата и трбуха; орнаментална трака налази се на прелазу између врата и трбуха, а о њој су по свој прилици висили троугли било као засебне орнаменталне целине, било као делови компликованијих орнаменталних фигура. — У погледу на техничко извођење ових орнамената веома је карактеристично то, што су орнаменти на примерцима **b**, **c** и **d**, који припадају најмлађим слојевима, изведени само урезаним линијама без икаквих других помоћних средстава, као што је нпр. испуњавање убудима итд. Због тих потпуно упрошћених орнаменталних представа сматрано је раније такво посуђе као старије; међутим, као што се и по дубини слоја, у којем су горњи примерци нађени, може видети, таква скраћена представа орнамената припада млађем и најмлађем добу, у којем је она у опште све већма подлегала упрошћавању

и скраћивању означавајући у исто доба и дегенерирање орнаменталне технике. — У овом погледу карактеристично је и посматрање примерака из *Кноса* (*Journal of hell. Studies*, Vol XXIII, Pl. IV, № 22, 26 и 31) као и примерака из *Троје*, који припадају слојевима бронзаног доба (*Katalog*, стр. 101, № 2227 итд.), на којима се још боље утврђује ово, што смо казали на основу посматрања наших егземплара.

На овоме месту ваља напоменути, да су урезани орнаменти нађени и на посуђу из *Јабланице* (*Jablаница*, стр. 58 и даље, сл. 126, 128 и 131), којима је према овоме, што смо до сада казали о току развитака ове врсте орнамената на примерцима из *Чаршије* и са *Малог Драума*, лако наћи одговарајуће место у низу појава тога развитака.

Ради опште карактеристике урезаних орнамената у нашим насељима износимо у следећој слици неколико карактеристичних примерака из *Винче*.

Сл. 50. — Као што се на самој слици види сви су орнаменти праволинеарни, а на њима се може посматрати постанак и порекло косих трака, које се налазе на познијем посуђу неолитског, а затим и бронзаног доба. На овим егземпларима из *Винче* склони бисмо бити претпостављати исту онаку појаву у распореду орнамената, као што смо је нашли и на представама спирала у техници удубљивања на примерцима у сл. 42, само што је овде основни мотив ћошкаста, а не права спирала. Исто тако би се могло помислити и на то, да ови примерци из *Винче* представљају орнаментичку најпознијег неолитског, ако не чак и почетка металног доба; јер на њима налазимо такве орнаменталне појаве, које су нам до сада остале непознате са осталих трију испитиваних

насеља, те је с тога веома оправдано и резервирање у датирању досадашњих налазака из *Винче*.

III. Техника „сликања“ орнамената.

Назив „сликање“ орнамената, којим смо обележили ову технику, не одговара у самој ствари техничком значењу речи „сликање“ у ужем смислу; али с тога, што орнаменте ове технике као украсе истиче *црnilо*, којим су они превучени, ми овде употребљавамо израз „сликање“ у његовом ширем значењу. Много тачније окарактерисали бисмо овакво орнаментирање посуђа, кад бисмо га назвали *шарање посуђа црnilом* (црном бојом). — На посуђу се орнаменти ове технике врло лако могу превидети, почем су они по својем спољашњем изгледу потпуно идентични са црном превлаком, којом је посуђе старијих слојева превлачено. Вероватно је, да се тој околности има приписати последица, што ова орнаментална техника, у колико је то нама познато, није до сада посматрана на посуђу из налазишта Дунавске Долине.

Главна одлика ове орнаменталне технике састоји се у превлачењу њених орнамената црnilом. С тога је и главна наша пажња била управљена у том правцу, да се по могућству дође до поузданих резултата у погледу на састав и карактер тога црnilа. Са истога разлога ми смо правилни опште, на основу којих можемо тврдити, да то црnilо у самој ствари није никаква специјална хемиски или физички препарирана боја, него да се оно исто онако справљало, као што је то још много раније утврђено за ону врсту црне превлаке на посуђу, коју налазимо и на посуђу из наших насеља и на ономе из *Троје*,¹⁾ за коју је превлаку познато да је справљана тим начином, што је

¹⁾ Упореди А. Koerte, Athenische Mittheilungen, Bd. XXIV, стр. 23 и даље, где је и ранија литература наведена.

суд излаган димљењу на слободној ватри, а затим је тако надимљена и огарављена површина механички глачана.

Али на тај начин нису могли бити извођени онако фини и прецизни орнаменти, као што их често пута на нашем посућу налазимо; јер би димљењем суда цела његова површина добијала црн тон, која и кад не би била глачана, ипак би остајала црна, што се баш на нашем овако орнаментираним посућу не налази. Исто тако и поред најмарљивијег тражења ми нисмо могли открити никакав траг претходног цртежа (*Vorzeichnung*) намераваних и изведених орнамената; него су они непосредно из памети руком преношени на површину суда, што нам у исто доба објашњава неправилност и нетачност у распореду појединих орнаменталних делова с једне стране, као што нам сведочи и о великој изведбаности тадашњих лончара с друге стране.

Надајући се да смо нашим опитима у главноме погодили пут и начин, којим су овакви орнаменти и на оригиналима морали бити извођени, ми овде у кратко излажемо процедуру тих опита. Просушен, али неуглачан, комад иловаче посућ је истуцаним дрвеним угљем, преко којег је затим механички глачано комадом углачаног дрвета на оним местима, која су имала бити орнаментални делови; са остале површине, која је остајала неуглачана, угаљ је уклоњен. После довољног печења углачани и угљем посућ делови површине добијали су исти онакав тон и сјај, какве налазимо и на оригиналима старог посућа са орнаментима ове технике или са познатом црном превлаком. Под лугом површина наших препарата имала је исти изглед и карактер као и површина оригинала; потапањем у воду није ни на на-

ним препаратима ни на оригиналима изазвана никаква промена; а трљањем влажним платном преко оцрњене површине она је и на препарату и на оригиналима губила свој сјај остављајући на платну трагове црнила. С тога и мислимо, да су орнаменти ове технике рађени или на овај исти, или у неким појединостима измењени начин и на оригиналима, као што смо ми мало пре изложили начин постанка тих орнамената на нашим препаратима.

На егземпларима који су нађени у дубљим слојевима црна боја орнамената има дубљи и интензивнији тон; а што су комади млађи, дакле они из горњих слојева, у толико је и тон црнила блеђи и слабији тако, да се они тим својим тоном скоро ни мало не разликују од тона сиве земље, од које је посуђе обично справљано. Једина разлика између орнаменталне и остале површине самога суда огледа се у сјају орнаменталних делова, који сјај остала површина нема. Тај сјај долази од механичког глачања, а пошто остала површина суда није глачана, то је она и остајала тамна.

Са оваквим орнаментима ових познијих ступњева из наших насеља можемо упоређивати оне орнаменте на посуђу из *Besika-Tepesh*, које налазиште лежи на западној обали Мале Азије, а у близини Троје.¹⁾ Орнаменте на овом посуђу H. Winnefeld карактерише као „тамне линеарне мустре на отворенијем позађу“, тврдећи да су изведени „каменом гладилницом“. На-

¹⁾ Упореди Troja und Ilion, стр. 546 и карту Taf. I. — Winnefeld мисли, да је *Besika-Tepesh* један тумул; по то мишљењу изгледа погрешно баш с тога, што и то налазиште има карактеристичан положај наших и ердељских насеља. О сличном положају насеља у Македонији ваља упоредити резултате H. Schmidt-а у његовом раду *Die Keramik der makedonischen Tumuli* (*Zeitschrift für Ethnologie*, Heft. I. 1905) стр. 94, где ће се наћи и разлози, због којих ми сматрамо *Besika-Tepesh* као *исолитско насеље* а не као *тумул*.

лазиште *Besika-Tereh* једино је, са којег су нам до сада познати орнаменти ове орнаменталне технике, која је околност не само важна, него и веома карактеристична. О закључцима, до којих је Winnefeld дошао посматрањем других појава на налазишту *Besika-Tereh*, говорићемо доцније, а за сада напомињемо да и ови нови подаци не говоре против тих ранијих закључака.¹⁾

При проучавању технике удубљивања и урезивања орнамената ми смо у исто доба покушали одредити и њихов унутарњи однос према посуђу, тврдећи да је техника удубљивања првобитно везана за суд, чије је справљање, а нарочито механичко глачање његове површине, изазвало и постанак те орнаменталне технике. За технику урезивања орнамената казали смо, да је она првобитно страна посуђу и да је тек доцније морала бити употребљена за његово украшавање. Природно је, дакле, проучити сада и однос ове технике „сликања“ орнамената према техници израђивања посуђа као и према његовом украшавању.

Орнаменти ове технике својим постанком двојако су везани за технику справљања посуђа у опште.²⁾

¹⁾ На овом месту спомињемо још једну појаву познијег доба, која би се донекле могла доводити у везу са појавом ове технике на нашем посуђу. То су *графитом* изведени орнаменти (M. Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst*, стр. 575 и даље), који се налазе на посуђу халштатског периода. Неоправдано би било ма какво довођење у везу ових двеју битно различитих техника; јер због потпуно другачије технике, затим и због употребе графита за извођење орнамената на том посуђу, сасвим је искључена могућност било датирања наших егземплара у халштатску периоду, било зависности њихове од поменутог халштатског посуђа. — Ми ћемо се другом приликом нарочито забавити односом орнаменталних техника и мотива халштатског доба према онима из неолитскога доба у нашим насељима, где ћемо указати на извесне појаве, због којих се мора помислити на узајамну везу ових двеју културних периода. —

²⁾ Упореди и J. Szombathy, у *Mittheillungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien*, Bl. XV (1885) стр. 147.

Глачање ових орнамената последица је механичког глачања посуђа, а превлачење њихове површине припом резултира из превлачења црном превлаком посуђа у опште. Према томе ова орнаментална техника постанком својим битно је везана за две разне процедуре при справљању посуђа, те с тога и видимо, да се она у нашим насељима појављује искључиво на посуђу. Сем тога, ако је тачна претпоставка, да је црна превлака на површини суда млађа појава од механички углачане површине, то је онда тачно и датирање ове технике као релативно млађе од технике удубљивања орнамената; и ако се обе ове технике могу налазити и на истом суду, као што је то случај са примерцима у сл. 52 d, 53, 54 a. Исто је тако веома вероватно, да ову технику ваља сматрати као претечу сликања посуђа у опште; јер су а) њени орнаменти монохромни, затим б) у самој ствари нису изведени бојом и, најпосле, с) изведени су непосредно на дату површину суда без икакве нарочите подлоге. У самом црнлу (црној превлаци) у опште има се гледати прототип доцније културне тековине, фирниса, која је проналазак европског Југоистока. Полихромни орнаменти на посуђу, ако су, као што се у главном сматра, културна тековина неолитског доба, морају бити неоспорно релативно млађега постанка него ли орнаменти ове технике, као што се то даје и конкретним примерима утврдити.

Као најстарији ступањ неолитских полихромних орнамената сматра Н. Schmidt онај, који се налази на посуђу из *Ленђела* и *Тордоша*,¹⁾ називајући тај ступањ сликања *шарање посуђа разним бојама* (Buntmalerei); а А. Schliz био би склон веровати, да је

¹⁾ Упореди Zeitschrift für Ethnologie, 5, 1904, стр. 646.

Ленђел од прилике центар постанку сликања посуђа.¹⁾ Сликано посуђе у *Ленђелу* нађено је у неолитским гробовима, а њихова техника одговара оној коју смо нашли на нашем егземплару у сл. 37, који је нађен на дубини од 50 см., докле најмлађе посуђе ове наше технике достиже до дубинског слоја од 60 см. испод површине налазећи се у целокупној осталој дубини културног слоја. На основу тих факата сасвим је оправдан закључак, да је шарање посуђа разним бојама (*Buntmalerei*) млађе од украшавања посуђа орнаментима ове технике, и да се то шарање има сматрати као даљи ступањ развитка технике бојених орнамената. У исто време, а на основу тих односа наше технике према техници на посуђу из *Ленђела*, довољно се поуздано може утврдити да посуђе са орнаментима ове наше технике припада чисто неолитском добу.

Као нарочита орнаментална појава ове технике има се сматрати и превлачење обода посуђа црном превлаком, докле остали део суда има друкчији тон. Такву појаву нашли смо за сада само на једном егземплару у сл. 51 b; међутим на свима осталим примерцима са украсима ове технике види се, да су обод и раме, а често пута и узан простор највишега дела трбуха, превучени црном превлаком и на спољашњој и на унутрашњој страни; а сами орнаменти полазе тек од тога појаса и простиру се преко остале површине допирући чак и до ивице дна суда. Појава само црнога појаса на ободу посуђа веома је распрострањена; а налази се у нашим насељима, затим у *Тордошу*, *Троји*, *Фризији* и *Египту*.²⁾

¹⁾ Zur bandkeramischen Frage, у Fundberichte aus Schwaben, Jahrgang X (1902) стр. 41.

²⁾ Упореди Zeitschrift für Ethnologie, 2 и 3, 1903, стр. 460.

О карактеру до сада посматраних орнамената ове технике на примерцима из наших насеља (а то исто важи и за орнаменте из насеља *Besika-Tereh*) може се тврдити, да су они праволинијске фигуре, изузевши само фрагмент једне плтке шоље или поклопца, сл. 52 d, на којем су запажени и делови криволинијске фигуре. Овај праволинијски карактер већег дела орнамената ове технике не зависи само од позајмице мотива из мотива текстилне индустрије, него још већма од саме технике механичког глачања, које се, као што се то и опитом може утврдити, лакше даје извести на праволинијским површинама. Ти орнаменти нису везани ни за једно одређено место на суду, и ако би се смело претпостављати, да превлачење обода и горњих делова суда црном превлаком у својој првобитној примени базира на оном истом тектонском принципу, на којем базира и украшавање посуђа орнаментима технике удубљивања. Вероватно је, да је тек доцније ушло у обичај и украшавање орнаментима остале површине суда; али, као што смо већ напоменули, свагда уз маркантно истицање црном превлаком изведенога појаса на ободу и рамену суда. Према томе, техника удубљивања представља везани, а техника урезивања слободни орнаментални систем. Орнаментика ове технике „сликања“ представља нам компромис између принципа оба система, који се јасно огледа на споменутим појавама. Ну о овоме ће бити говора доцније, а сада прелазимо на преглед орнамената ове технике на нашим екземплярима.

Сл. 51 а, б представља два фрагмента из *Чаршије*, а (482) са дубине од 2 m.; а б (479) са дубине од 1,30 m.; први фрагмент има мрко-жуту површину, на којој се налазе без икаквог реда разбацане црне пеге, које су постале од груменчића угља. Други

фрагменат је једини егземплар са ободом превученим црном превлаком. Површина му је неравна; **a** на једном месту нађени су ситни делови још потпуно несагорелог дрвета, који су у површину суда пре глачања утиснути, што нам такође служи као даљи доказ за наше мишљење о постанку црнила на орнаментима ове технике.

Сл. 52 a, b, c, d, e, f представља фрагменте разног посуђа и његових делова. Из *Чаршије* су: **a** (482), **b** (302) и **d** (474) са дубине од 2 m.; 1,60 m. и 1,20 m.; а са *Малог Друма* су: **c** (1168), **e** (871) и **f** (670) са дубина од 1,30 m.; 90 cm. и 60 cm.; **a** је спољашња страна трбуха лонца; **b** је унутрашња страна рамена и трбуха лонца; **c** је спољашња страна доњег дела лонца; **d** је унутрашња страна шоље или поклопца; **e** и **f** су унутрашње стране лонца.

Наша слика довољно јасно представља поједине орнаменте, те с тога није потребно нарочито их описвати; међутим фрагменат **d** ваља нарочито истаћи како због удубљених орнамената у облику познатих делова спирале на појачаном му ободу, тако и због кривих паралелних линија изведених овом техником на унутрашњој страни.

Сл. 53 представља фрагменат лонца са *Малог Друма* (1245) са дубине од 1,40 m. Цела унутрашња површина фрагмента, обод, врат, раме и део трбуха на спољашњој страни превучени су црном превлаком, а испод овог појаса налазе се радијалне траке и линије, које су можда достигале до дна суда, као и на фрагменту у **сл. 52 c**. На целој површини рамена налазе се паралелна удубљења изведена техником удубљивања.

Сл. 54 a, b и **c** представљају два разна фрагмента, од којих је **a** и **b** део једне шоље са косо

одсеченим ободом са *Малога Друма* (1127), а из дубине од 1,30 m.; **c** је фрагменат по свој прилици од некаквога пехара из *Винче*.

Ако посматрамо најпре облик самога суда (**a** и **b**), то ћемо видети, да се слично посуђе са косо одсеченим ободом налази не само у *Тордошу*, него и у *Троји*, како у I., тако и у осталим културним слојевима.¹⁾ Исто тако и за појачани обод нашег егземплара (**сл. 54 b**) налазимо паралеле на посуђу I. слоја у *Троји* (Katalog, стр. 1, № 13 и 14), као што се појачани ободи налазе и на посуђу друге периоде тамошњих културних слојева II.—V. Ово посуђе са појачаним ободом, од којег ћемо навести доцније још неколико егземплара из наших насеља, као и оно посуђе са косо одсеченим ободом, има се сматрати као локални продукт ове југоисточне културне области; а сем наших насеља и *Тордоша* није такво посуђе нађено у другим налазиштима Дунавске Долине.

У погледу на орнаменте нашега егземплара могу се навести многе паралеле како по месту, на којем се орнаменат налази, тако и по самом орнаменталном мотиву. — На унутрашњој страни појачаног обода на нашем егземплару налазе се орнаменти технике удубљивања, а испод обода на нагој површини представљене су косе паралелне линије, које се међусобно пресецају и граде ромбична поља. На примерку из *Троје* (Katalog, стр. 1, № 14) налазимо на појачаном ободу урезане орнаменте; а на другом примерку (Katalog, стр. 19, № 397) такође са косо одсеченим ободом, по тврђењу Н. Schmidt-a,²⁾ налазимо један једини пут од целокупног тројанског по-

¹⁾ Zeitschrift für Ethnologie, 2 и 3, 1903, стр. 456. сл. 36 и 37. где су наведене и паралеле из *Троје*.

²⁾ На истом месту стр. 460.

суђа, да је унутрашња површина превучена црном превлаком, што је на нашем посуђу са орнаментима ове технике честа појава.

Орнаментални мотив у облику *ромбичних поља* видимо и на егземплару **сл. 54 с**, који је изведен техником урезивања; а исти мотив познат нам је и на још необјављеном примерку из *Бучедола* (у Славонији), који се чува у Нар. Музеју у Загребу. Овај мотив се налази и на примерцима из *Бутмира*, од којих је онај (Butmir I, Taf. VII, 9) својом представом ближи нашим егземпларима, и ако су поједина поља испуњена урезима, него ли онај (Butmir I, Taf. VI, 4), на којем је сваки ромб засебно урезиван, али ипак сви ромбови сачињавају једну целину. Још веће удаљавање од првобитне представе овога мотива налазимо на примерцима бронзаног доба у *Угарској* (као нпр. М. Wosinsky, die inkrustierte Keramik, Taf. XXIII, № 4). Исто тако ваља упоредити и комад из *Oslavan*-а у Моравској (Mittheilungen der K. K. Central-Commission, Jahrgang XXIII, стр. 13. Fig. 14) који је превучен графитом, а датира из халштатскога доба.

За разумевање првобитног значења и порекла овога орнаменталнога мотива може нам послужити антропоморфна ваза из музеја у *Veszprém-у*,¹⁾ на којој такође видимо представу овога мотива; ну још су поузданији подаци за разумевање и порекло овога мотива његове представе на статуетама из *Јабланице* (Jablanica, стр. 20, сл. 52 и 54), где те представе налазимо на оним деловима статуета, за чије смо орнаменте још раније утврдили, да представљају орнаменте са одела из природе. Према свему томе сме се

¹⁾ М. Wosinsky, die inkrustierte Keramik, Taf. XXI, № 9; упореди и М. Hoernes, Uebersicht der bildenden Kunst, стр. 517.

тврдити, да је мотив ромбичних поља пореклом из орнаментике текстилне индустрије.

Сл. 55 Шоља или здела (од које недостају само два незнатна фрагмента) нађена је у *Чаршији* (453) на дубини од 1,10 m. Својим обликом приближава се егземплару из *Троје* (Katalog, стр. 83, № 1903). Шоља је била на целој унутрашњој страни обода превучена црном превлаком; а на спољашњој површини обода (врата) налазе се, између три пространија дела превучена црном превлаком, три мања интервала, који нису превлачени, а имају тон саме земље. На доњем делу спољашње површине суда налазе се радијалне линије, које су полазиле од прелома између рамена и трбуха суда, а допирале до ивице његовог дна. На самом том прелому на извесним одстојањима налазе се исечци изведени техником удубљивања; најпоследње при дну суда налази се урезан један знак, о којем ћемо доцније говорити (види сл. 64 а—ц), напомињући за сада да он није орнаменат.

Сл. 56 представља један фрагмент са *Малога Друма* (1072) са дубине од 1,10 m., заједно са реконструкцијом целог суда. Реконструкција је извршена помоћу фрагмента у сл. 57, а за израду целокупног профила уметнуто је свега 5 mm. висине, колико је било потребно, да би се могла добити веза између профила ова два веома интересантна фрагмента. На реконструкцији ове шоље изостављена је представа ушице, од које је веома незнатан део очуван, те се о самом облику ушице не може ништа рећи на основу тога дела. Обликом својим ова реконструирана шоља веома је слична оном егземплару из *Троје* (Katalog, стр. 53, № 1175).

На слици се може довољно јасно видети представа орнамента, који полази и на унутрашњој и на

спољашњој страни од црним превијеном обода, рамена и горњег дела трбуха, а који је допирао можда до дна суда. По својем изгледу орнаментат је сличан ономе из *Тордоша* (*Zeitschrift für Ethnologie*, 2 и 3, 1903, стр. 448, сл. 27), а донекле подсећају уже и шире траке, као и линије на нашем суду на сличне орнаменталне делове на посуђу из трачког налазишта *Tell Racheff*,¹⁾ које је неоспорно млађега доба, јер су орнаменти на њему полихромни.

Сл. 57 а и **б** представља оригиналан фрагментат (**а**) зделе са *Малог Друма* (XI), са дубине од 1,10 м., и (**б**) реконструирани изглед њене унутрашње површине. Спољашња површина очуваног фрагмента нема никаквих трагова од орнаментата. Као што се на реконструкцији види главни орнаментални мотив јесте равнокраки крст, између чијих су кракова повлачене уже паралелне траке, које нас својим спољашњим изгледом веома живо подсећају на исте такве орнаменталне траке на сликаном фрагменту из *Ленфела* (M. Wosinsky, *Tolnavármegye Története* ка стр. 136, Taf. XXXV, сл. 4), на којем су траке изведене црвеном бојом на црном позађу.

Представу орнаментата у облику крста налазимо и у *Троји* (*Katalog*, стр. 82 и даље, № 1902—1905; № 1909; упореди и *Troja und Pion*, стр. 266), на којем је посуђу орнаментат изведен црвеном бојом и механички углачан.²⁾ Према томе смели бисмо ове егземпларе из *Троје* сматрати као позније и упоређивати их са сликаним посуђем из *Ленфела*, са којим су и по техници једнаки. Као много познија примена орнаменталног мотива у облику крста, а у техници

¹⁾ Jérôme, *Époque néolithique dans la vallée du Tonsus*, *Revue archéologique*, Tom. XXXIX (1901), стр. 342 и даље, сл. 11—13.

²⁾ Упореди дугмад из Микене, H. Schliemann, *Mycenä*, стр. 304, № 417, 419.

урезивања, има се сматрати она на егземплару из *Ленђела* (M. Wosinsky, die inkrustierte Keramik, Taf. XXXI).

Сл. 58 а, б представља реконструирану зделу са *Малог Друма* (IX) са дубине од 90 см. Дно није очувано. По својем профилу обода ова се здела приближава профилу здела из I. слоја у *Троји*.

Обод је украшен двема дијаметрално положеним спиралама изведеним техником удубљивања, а око спирала ређају се већ позната нам улубљења. Спољашња површина зделе само је на горњем делу углачана и превучена црном превлаком, која се по тону веома тешко разликује од остале неуглачане површине. Унутрашња страна зделе вероватно је била украшена орнаментом у облику угластих мотива, као што се такав исти орнаменат налази на пршљенцима (агршцима) из *Троје* (Katalog, стр. 210, № 4608 и 4609).

На овом месту спомињемо, да су и у *Јабланицу* и у *Винчи* нађени егземплари са орнаментима ове технике, који по својим техничким особинама припадају од прилике средњем ступњу показаног развитка ове технике.

D. Орнаментални мотиви; везани и слободни систем орнаментике; порекло и постанак ових система.

У досадашњем нашем излагању чешће пута смо напоменули, да сви орнаментални мотиви, сем спирале, припадају оној групи орнамената, који стоје у вези са орнаментима вештине ткања и плетења, или су у њој чак и постали. То је исто утврђено и за мотиве т. зв. *вречасте керамике* (Schnurkeramik);¹⁾ а ил и орнаменти т. зв. *тракасте керамике* (Bandkeramik)²⁾

¹⁾ Упореди М. Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst*, стр. 260—261.

²⁾ На истом месту стр. 275.

налазе се такође у споменутим људским вештинама. То заједничко порекло мотива обеју група јасно доказује, да су ти мотиви на керамичке производе пренети из других људских вештина, а нарочито из вештине плетња и ткања, које су сем тога и старије од вештине справљања земљаног посуђа.¹⁾

Због тога што сви геометријски орнаменти, којима је украшено и наше посуђе, имају заједничко порекло, немогуће је на основу самих мотива извршити поделу и класифицирати у поједине групе свеколике орнаменталне појаве на посуђу. Према томе и подела орнаментираниог посуђа, на основу досадашњих принципа, на врпчасту и тракасту керамику, као што је то и Н. Schmidt показао,²⁾ неоправдана је, јер не одговара самим појавама на посуђу. На место досадашње класификације орнаментираниог посуђа, а ослањајући се на претходне радове других научника, Schmidt предлаже нов начин класифицирања орнаментираниог посуђа.³⁾ Ова нова класификација, и ако се у главном може усвојити, ипак јој се могу учинити сасвим оправдане замерке баш с тога, што једним делом није довољно мотивисана, а другим делом базира на секундарним⁴⁾ или нетачно схваћеним⁵⁾ појавама. За принцип ове класификације узет је распоред и значај орнаменталних мотива на суду, те је с тога целокупно орнаментиранио посуђе том класификацијом подељено у две велике групе. Прва

¹⁾ Упореди А. Conze у споменутим *Berichte* ит.д. стр. 107; затим R. Kekulé von Stradonitz. *Archaeologischer Anzeiger*, 1890, стр. 106.

²⁾ *Zeitschrift für Ethnologie*, 2 и 3, 1903, стр. 460 и даље.

³⁾ На истом месту, стр. 467 и даље.

⁴⁾ Као што је подражавање огрлице на живом људском телу, на навед. месту, стр. 461.

⁵⁾ т.ј. подражавање тетовираних орнамената на људском телу из природе, на наведеном месту стр. 467.

група, са орнаментима на ободу, врату и рамену посуђа припада т. зв. *везаном систему*; јер су његови орнаменти везани за извесна, тачно одређена места на суду, а имају значење накита, који се на живом људском телу носио о врату у облику огрлице. Друга група припада т. зв. *слободном систему*, чији се орнаменти могу налазити слободно распоређени ма на којем месту површине суда без икаквог другог, сем орнаменталног, значења.

Објашњење *везаног система* као подражавање огрлици на људском телу у природи могло би се само у том случају примити, кад би се могло доказати, да је идеја о справљању антропоморфног посуђа, као и идеја о подражавању свима појавама на живој људској фигури, старија од справљања посуђа у опште. Међутим таква претпоставка водила би до апсурдних закључака, који би се противили општем току развитка човечанске културе; јер, ма какви се узроци претпостављали за постанак посуђа у опште, мора се свагда имати на уму први и најглавнији међу њима, т.ј. да је првобитно посуђе справљано само с тога, да служи ма којој од људских потреба; а та намена посуђа у главном је одређивала и његов облик. У најстарије облике посуђа по свој прилици ваља убројити оно, које је имало облик котарица, а који се облик очувао у облику кастроле¹⁾ (види напред **сл. 33**), а затим у шољама илц зделама. Несумњиво су својим првобитним постанком млађи облици питоса и лонца и ако они у керамичкој индустрији могу бити па и јесу истовремени са старијим облицима; а најмлађи међу њима су, без сумње, бокали, пехари

¹⁾ Од важности је и појава, да кастрола („wannenförmiges“ Gefäß) припада по тврђењу А. Goetze-а (упореди М. Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst*, стр. 262) старијој периоди тзв. врвчасте керамике.

ит.д. Исто је тако веома вероватно, да је идеји о подражавању огрлице орнаментима на посуђу, морала претходити идеја о антропоморфној вази, чији је постанак у нашим насељима, као што ћемо доцније видети, млађег датума, него ли егземплари са орнаментима везаног система; а у *Троји* припада она тек слојевима бронзане периоде. Веома је карактеристично, што се представа хоризонталне огрлице на антропоморфним вазама налази ретко, јер су нам из *Троје* позната до сада само два таква егземплара (Katalog, стр. 102, № 2233 и 2234). Много чешћа је представа огрлице у хоризонталном положају на тројанским *идолима* (упореди, *Троја und Pion*, стр. 381, сл. 348 с, d, e, f, g), за које смо већ раније казали да су млађег порекла. Хоризонтални положај огрлице налази се и на кипарским статуетама из *Hagia Paraskevi* (M. Hoernes, *Urgeschichte der bild. Kunst*, стр. 180, сл. 32 и 34), које су, по свему судећи, такође млађег постанка. У *Бутмиру* се представа хоризонталне огрлице налази само на једном примерку (*Butmir I*, Taf. II, № 10), иначе је на свима осталим егземплярима статуета она представљена исто онако, као и на нашим неолитским статуетама т.ј. градећи оштар угао на прсима и на леђима, која појава представе стварне огрлице ни у колико не одговара представи хоризонталних орнамената на врату и рамену нашег и осталог посуђа.

Даљи разлог против објашњења орнамената везаног система као подражавања огрлице огледа се и у раније запаженој појави (упореди сл. 43 а, б), на којој смо видели, да се идентични орнаменти (плитка, округла удубљења) на нашој статуети из *Јабланице* налазе у висини појаса, а не врата. Против таквог објашњења везаног система говори и само Schmidt-ово

признање, да орнаменти тога система променом места на суду губе и своје значење украса у облику огрлице. Најпосле орнаментални мотиви, које смо познали на нашим екземпларима везаногa система, апсолутно никада немају значење каквога накита на врату у облику огрлице; а спирала, која се на нашим налацима појављује у оба система, задржава исти смисао и значење и у једном и у другом систему. Према свему томе не може се постанак и порекло везаногa система орнаментике тражити у подражавању огрлице на људској фигури у природи, и ако се томе систему може донекле придавати и то значење; али, разуме се, само у његовим млађим појавама.

Schmidt-ово објашњење постанка *слободногa система* орнаментике такође није без великих мана, и ако се може сматрати, да је он у главном добро окарактерисао тај систем.¹⁾ Постанак и порекло овога система налази Schmidt у обичају тетовирања људског тела у природи, чије представе, као што је сасвим природно, ваља тражити на статуетама, као најаутентичнијим изворима у овом погледу. Међутим оно, што он на статуетама назива тетовираним мустрама, у самој ствари је представа одела и његових орнамената као и накита, што смо већ и раније доказали при прегледу наших статуета. Оваквом нашем објашњењу тих орнамената на статуетама ни у колико се не противи одсуство представе самих објеката као таквих; јер се једино невештини и немоћи неолитске уметности, као и њеној оскудници у техничким средствима, има приписати, што на тим статуетама не налазимо и јасну представу саме материје одела, на којој су се орнаменти налазили, него само представу њених орнамената. Али, и када

¹⁾ Zeitschrift für Ethnologie. 2 и 3. 1903, стр. 467.

би наше објашњење тих орнамената на статуетама било нетачно, и када би се, по старијем мишљењу, они имаћи сматрати као представа тетовираних украса на живом људском телу, ипак би они и у овом случају били само секундарна, а никако примарна појава. За објашњење орнамената слободнога система на посућу, који су такође секундарна појава, не смемо се позивати на другу коју еквивалентну секундарну појаву; јер и тетовирање, као и орнаментирање посућа у слободном систему имају исти смисао и значење, т.ј. произвољни орнаментални мотиви примењују се за слободно орнаментирање произвољних површина. Ти орнаменти нити на посућу, нити у тетовирању људског тела, не развијају се поступно, него се у оба случаја употребљавају као готови апстрактни орнаментални мотиви, који се као такви примењују, а њихово заједничко порекло налазимо у другим људским вештинама.

Ова критика Schmidt-ове класификације била је у толико потребица, што се с једне стране она не може применити на наше наласке, који су нађени баш у насељима оних предела, у којима се и замисља првобитни постанак слободнога система; а с друге стране још и због тога, што се, на основу посматраних појава на нашим наласцима, могу извести друкчији закључци и поставити друкчији принцип, који се дају генерализовати на већи број налазишта и њихових објеката.

У погледу на орнаменталне технике, мотиве и системе запазили смо на нашим наласцима ове појаве:

1.) У техници удубљивања орнамената изводе се само орнаменти на посућу; мотиви могу бити разни, чак и спирала; али су примењени свагда по принципу везаног система.

2.) Техником „сликања“ орнамената украшава се такође само посуђе; мотиви су разни; а примењују се у везаном (кад је само обод, врат и раме превучено црном превлаком), као и у слободном систему, у којем се такође редовно украшава и обод, врат и раме суда.

3.) Техником урезивања орнамената украшавају се статуете и посуђе. На статуетама орнаменти ове технике имају или значење представе стварних предмета из природе (огрлице, ресастог одела ит.д.), или они само репродукују орнаменте као такве (као што су орнаменти са одела и тетовирани украси са тела). У чисто орнаменталном значењу употребљавају се орнаменти ове технике и на посуђу; а изузевши само неколико егземплара ове технике, који су украшени у везаном, сви остали припадају слободном систему орнаментике.

Техника удубљивања и техника „сликања“ орнамената постале су из технике справљања посуђа. Механичко глачање површине суда (из којег је постала техника удубљивања орнамената) и превлачење те површине црном превлаком (из којег је постала техника „сликања“ орнамената) само су савршеније техничке процедуре за повећавање солидности суда. Механичко глачање и превлачење посуђа црном превлаком немају првобитно ни у колико орнаментални карактер. С друге стране, на керамичким производима свију културних епоха налазимо често пута појаву да су, било марљивије израђени (углачани или нарочитом превлаком превучени), било чак и орнаментима украшени, само горњи делови суда; докле се остали, доњи делови суда остављају грубљи или без орнамената. Напротив никада се не налази појава, да су доњи делови суда израђени марљивије,

него ли горњи делови. Те појаве су тесно везане за саму намену посуђа, а резултирају из тектонике суда, која се намени његовој прилагођава. Горњи делови (обод, врат и раме) суда не само су ближи руци, не само да при употреби суда чешће долазе у додир са људским телом; него су, као истакнутији, ближи и оку при посматрању суда, те је с тога и марљивија израда, као и орнаментирање тих делова суда потпуно оправдано и разумљиво. Најстарији покушаји механичког глачања површине суда остављали су за собом удубљене трагове у правцу, којим се глатилица кретала, као што их н.пр. налазимо на егземпларима из Кноса на Криту, на којима чак и нема друкчијих орнаменталних мотива у овој техници до тих паралелних удубљења, која су традиционално, а сем тога и због лаког и брзог извођења, и у доцнијем добу у нашим насељима примењивана као орнаментални мотив. Тек доцније, под утицајем слободнога система и технике урезивања орнамената, појављују се и у техници удубљивања и „сликања“ орнамената они исти орнаментални мотиви, које налазимо и у техници урезивања орнамената, као што се то на спирали најбоље може видети. Жеља и тежња за применом и представом тих орнаменталних мотива ствара од простих техничких процедура специјалне орнаменталне технике, од којих техника „сликања“ орнамената показује више услова за даље развијање и усавршавање, постајући доцније у потпуном смислу техником слободнога система; докле техника удубљивања остаје чак и у халштатском добу верна везаном систему. На основу свега овога нама мора бити потпуно јасно, да је везани систем производат технике и тектонике, које су примењиване за справљање посуђа, због чега је он у нашим насељима у главном

ограничен на технику удубљивања, и ако се налази спорадично и у осталим двама техникама; а његови орнаментални мотиви су они исти, који припадају и слободном систему, из којег су и позајмљени.

Напротив техника урезивања орнамената не доприноси ни у колико самој солидности суда, него је, урезивањем орнамената у површину, знатно умањује. Међутим из врло многих разлога ова је техника урезивања била неизбежна за израду орнамената и других представа на статуети, чију солидност она није ни у колико умањивала, а много је доприносила потпунијој и вернијој репродукцији појава на живом људском телу, које је статуета имала представити. На незнатној површини једне статуете имали су се репродуковати делови лица и тетовирани украси на њему; а на доњем делу статуете представа одела и његових орнамената. За извођење свих тих детаља техника урезивања била је једино погодна, пошто остале две технике не могаху тој потреби одговорити. Са статуета је ова техника пренета и на посуђе, а са њом заједно и они орнаментални мотиви, које је она на статуетама имала репродуковати при представи одела из природе. На тај начин објашњава се и то, због чега су ти орнаменти за украшавање посуђа, сем спирале, по својем пореклу већином из текстилне индустрије; јер су они из природе са одела морали бити преношени на статуету, а са ове, заједно са техником, и на посуђе.

На посуђу имају ови орнаменти само орнаментално значење, те с тога и видимо, да са техником урезивања орнамената у веома тесној вези стоји и постанак слободног система на посуђу, као што у овој техници налазимо и најранију појаву спирале, што је и психолошки и технички довољно оправ-

дано. Другим речима, првобитни орнаменти технике удубљивања (а донекле и технике „сликања“) само су споредан технички производ, а главна је сама техника, која служи да се постигне што већа солидност суда. У техници урезивања главно је представа орнаmenta као таквог, а техника, која у самој ствари умањује солидност суда, само је с тога примењена, да би се ти жељени орнаменти могли што боље извести.¹⁾ Постанак слободног система стоји, дакле, у вези са применом орнаменталних мотива као апстрактних геометријских фигура, које уметник употребљава по својој вољи на буди којем месту суда. Овај систем и његови орнаменти потпуно су слободни од свакога техничкога и тектонскога значења, које би условљено било самом наменом суда. Украшавајући суд по овом систему уметник сматра дату му орнаменталну површину као такву, не обзирући се на то, што је та површина само део веће тектонске целине; те је с тога потпуно слободно и украшава примењујући оне орнаменте, који се њему допадају.

Али и ако је овај слободни систем орнаментирања посуђа постао из орнаменталних појава на статуетама, ипак је он утицао и на украшавање самих статуета; јер слободна примена оних представа на статуетама, које су првобитно имале своја тачно прецизирана значења, као орнаменталних мотива на посуђу, изазвала је и слободну примену истих тих представа и

¹⁾ М. Hoernes, као што се из констатовања ових факата види, имао је потпуно право, када је, претпостављајући постанак слободног система (т.ј. тракастих орнамената) на југу, у својем делу *Urgeschichte der bildenden Kunst*, стр. 275 наслуђивао, да: „Aller Wahrscheinlichkeit nach ist der entwickelten Bandkeramik auch in ihrer eigenen Heimath eine aus technischen Motiven entsprungene Decoration vorhergegangen, aus der sich die erstere unter Anwendung einfacher ästhetischer Gesetze und technischer Hilfsmittel entwickelte.....“

на самим статуетама. У том случају те статуете припадају т. зв. слободном стилу, као што смо то већ раније показали.

Везани систем орнаментике није никада престајао важити, јер слободни систем, и ако представља виши ступањ уметничког стварања садржавајући и врло много елемената у себи, који су у брзо одвели дегенерирању орнаментике, као што то већ видимо на керамици бронзаног доба, он ипак није могао потпуно потиснути везани систем, чији су принципи у свима епохама били прави регулатор за обнављање строгог уметничког стварања не само у керамичкој орнаментици, него и у уметности у опште. Остали начини распоређивања орнамената на посућу у *Троји*, које Н. Schmidt (*Troja und Ilion*, стр. 276 и даље) наводи, само су разнолики облици, који су потекли из комбиновања она два основна принципа, принципа везаног и слободног система; који су, као што смо показали, тектонски, технички и психолошки оправдани. Неки од тих облика, као што су хоризонтални појасови подељени на метопска поља, одржавају се до краја геометријскога стила; а сами хоризонтални појасови, како са орнаменталним тако и са фигуралним представама, прелазе и на керамичке творевине далеко млађих културних епоха. Из ових веза, које постоје између орнаменталних појава на наласцима у *Троји* и на онима из других млађих налазишта на Југоистоку Европе и Западу Мале Азије, јасно је, да су те појаве у *Троји* млађег постапка; због чега се оне не могу ни употребити за објашњење ранијих појава на неолитском посућу.

Али задатак овога рада није тај, да на овом месту пропратимо развјатк примене ових основних орнаменталних система и њихових принципа на целокупној

керамици; за сада нам је главно било покушати објаснити њихов постанак и порекло, остављајући за другу прилику даље истраживање у овом правцу.

Е. Спирала.

Представа спирале на раније описаном егземплару у **сл. 45 а** даје нам могућности да покушамо објаснити и постанак спирале и начине њене примене за украшавање посуђа.

Као што се на **сл. 45 а** може видети, глава спирале налази се у средишту спољашње површине суда, одакле се она развија покривајући целу његову површину. Међупростор између урезане спирале испуњен је у главноме неправилним убодима, а тек крајњи део његов испуњен је цик-цак линијом. Због облика самога егземплара и његове намене, као и представе ове цик-цак линије, а затим и због целокупног изгледа овог орнамента чини се, као да се овом представом спирале репродукује појава, која се налази на сличног облика посуђу справљеном од једне плетенице (од сламе или других биљних делова), која је у спиралу савијена. Сама цик-цак линија има да представи везу, која је биљне делове плетенице у скупу држала; а урезана спирала имала би представљати она удубљења, која постају између појединих делова плетенице у спиралу савијене.

Овакво објашњење овога орнамента на нашем егземплару у **сл. 45 а** ослања се на истоветним појавама на аутентичном неолитском продукту (рогожини) од биљних влакана, који је нађен у накољничком насељу код *Robenhausen*-а;¹⁾ а за који би се, кад гео-

¹⁾ Dr. Robert Munro, the Lake-Dwellings of Europe, London, 1890, стр. 117, с. 25, № 10. — Упореди и сличан налазак из *Рипача* у Босни, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegowina, Bd. V, Taf. XLII, № 408.

графска удаљеност између *Малог Друма* и *Robenhausen*-а не би била и сувише велика, могло рећи, да је непосредно послужило као углед за представу спирале на нашем егземплару. Међутим могућност постојања сличних израда у нашим насељима у толико је већа, што су у *Винчи* (види сл. 63 а, б) нађени отисци плетених рогожина. С тога се сме претпостављати, да ова представа спирале на нашем примерку у сл. 45 а имитира појаве, које су последица технике и тектонике посуђа од биљних делова.

Представа спирале на овом нашем егземплару одлично илуструје теорију о постанку геометријских орнамената из саме тектонике разних људских већина.¹⁾ У истом смислу изразио се и R. Kekulé von Stradonitz,²⁾ који чак и поједине облике земљаног посуђа сматра зависнима од облика посуђа од биљних делова. Ако, дакле, будемо наш егземплар у сл. 45 а објаснили као поклонац, то ћемо брзо и лако разумети и његов орнаменат у облику спирале, чим се будемо сетили, како би изгледали поклопци направљени од једне плетенице састављене од биљних делова. Осим свега тога још и данас се у справљању земљаног посуђа у неких народа примитивнијег ступња културе налазе врло јаке реминисценције на споменути начин технике справљања посуђа од биљних делова;³⁾ а такав начин технике, или бар веома јака реминисценција на њега, тим се пре сме прет-

1) A. Conze. Über den Ursprung der bildenden Kunst, y Sitzungsberichte der königl. preussischen Akademie der Wissenschaften, VIII, 11. Februar, 1897, стр. 107.

2) Archaeologischer Anzeiger, 1890, стр. 106.

3) Упореди M. Hoernes, die Urgeschichte des Menschen, стр. 78; од истога писца, die Urgeschichte der bildenden Kunst, стр. 37; затим Twentieth annual report of the bureau of american Ethnologic to the secretary of the Smithsonian Institution, Washington, 1903, стр. 51, с. 30.

постављати за справљање земљаног посуђа у ранијем, преисторијском добу.

Према свему овоме јасно је, да се порекло орнаменталног мотива у облику спирале сасвим оправдано може тражити и у техници справљања посуђа од биљних делова, где је спирала обично споредан технички продукт. Један од ступњева у поступном ослобађању спирале од њенога техничкога порекла представља нам наш егземплар у **сл. 45 а**, на којем се спирала још не појављује као потпуно самосталан орнаментални мотив. С тога је довољно јасно и то, због чега смо, говорећи о пореклу појединих геометријских мотива, и доводећи их у везу са текстилним израђевинама, свагда морали спиралу издвајати; јер, као што се види, спирала својим постанком припада другој, а не текстилној индустрији.

Спирала је, судећи према стратиграфским посматрањима наших налазака, раније примењена за украшавање посуђа, него ли за украшавање статуета. Њену појаву на статуетама налазимо тек у познијим слојевима; а статуете са украсима спирале не само да припадају потпуно слободном стилу, него показују чак и извесне ступњеве дегенерирања. Исто тако појава спирале је старија у слободном, него ли у везаном систему, што је потпуно оправдано; али то не мора значити у исто доба, да је примена спирале за украшавање посуђа изазвала и постанак слободнога система;¹⁾ јер против тога говори баш овај наш егземплар у **сл. 45 а** с једне стране, као и примена спирале и у везаном систему (упореди **сл. 42**) с друге стране; где смо видели, да се орнаментални мотив морао прилагођавати принципима орнаменталног система, а не

¹⁾ Као што Schmidt мисли, упореди Zeitschrift für Ethnologie, 2 и 3. 1903, стр. 468.

обрнуто. Сам начин прилагођавања спирале принципу везаногa система у нашим насељима веома је карактеристичан; јер на место *текуће спирале*, као што је сусрећемо у *Бутмиру* (нпр. *Butmir II*, Taf. VI, № 2 и 3), налазимо на нашим егземпларима ону нарочиту представу спирале и њених делова, као што нам показују примерци у сл. 42. У досадашњем нашем излагању ми смо чешће пута имали прилике утврдити, да неолитско насеље *Бутмир* и његови наласци припадају релативно млађем неолитском добу,¹⁾ него ли што је оно којем припадају наша насеља, те је с тога веома вероватно, да је и *текућа спирала*, као орнаментални мотив, која се на нашим објектима не налази, млађега порекла. Истовремене, ако не чак из бронзаногa доба, појаве текуће спирале налазе се и на егземпларима из *Угарске* (*Zeitschrift für Ethnologie*, 2 и 3. 1903, стр. 446 и даље).

У опште се сматра, да је т. зв. *ћошката спирала* постала од праве спирале; а на основу наших налазака сме се тврдити да је то прекрајање праве спирале у ћошкасту извршено у сразмерно раном добу, вероватно, ради примене спиралног мотива у текстилној индустрији. Из ћошкате спирале развио се *меандар*, који се на нашим објектима још не налази, што значи да је и меандар као и текућа спирала познијега постанка.

Ове и овакве појаве спирале, као што смо их познали на нашим егземпларима као да говоре у прилог ранијег мишљења, да су спирала и други, из ње деривирани, орнаментални мотиви тековина насеља у Дунавској Долини, из којих су они даље у свима прав-

¹⁾ Упореди и мишљење М. Hoernes-а и А. Goetze-а о бутмирској керамици у М. Hoernes. *Urgeschichte der bildenden Kunst*, стр. 303.

цима распрострањивани.¹⁾ На европском Југоистоку и малоазијском Западу с једне стране, као и у неолитским насељима Средње Европе с друге стране, спирала је млађа орнаментална појава, те с тога, судећи према свему, изгледа, да је спирала постала орнаменталним мотивом најраније у нашим и њима суседним пределима. Дефинитивно решење питања о локалитету, на којем је првобитно у орнаменту уведен и спирални мотив, пружио би нам поуздан факат, на основу којег би се могло прићи и решавању етнологских проблема неолитскога и бронзаног доба. И у овом погледу наши налази као да су од великога значаја.

Г. Друге керамичке аналогije из наших насеља са тројанским и малоазијским налазима.

Пехар са шупљом ногом; појачани ободи; антропоморфна ваза; отисци рогожца; пиктографски знаци.

И ако се о овим другим аналогјама из наших насеља са тројанским и другим налазима могло говорити још при ранијем излагању, ипак смо ми оставили да о њима говоримо при крају овог рада поглавито с тога, што поједине од тих појава далеко надмашују обичан појам аналогije тако, да се оне могу скоро урачунати у заједничке идентичне појаве Дунавске Долине и Мале Азије. На основу прикупљања и познавања оваквих аналогних и идентичних појава у тим двема областима моћи ће се утврдити локални карактер тих појава, што ће опет саме те области јаче истаћи као једну културну, ако не и националну, целину. На основу тих утврђених појава

¹⁾ H. Schmidt, v Zeitschrift für Ethnologie, 2 и 3, 1903, стр. 468; у истом часопису, 5, 1904, стр. 635 и даље.

локалног карактера, добијају и остале аналоге појаве већу унутрашњу вредност, него што би им се она иначе могла приписивати. Ну на све то ћемо се доцније вратити, а за сада ваља прегледати саме те појаве.

Сл. 59 а, б представља један, скоро потпуно очуван, пехар из *Чаршије* (281), са дубине од 2 м. испод површине. Висина пехара са рестаурираном ногом износи 12,5 см.

Пехар је рађен слободном руком; површине су неравне, а зидови неједнаке дебљине. Унутрашња страна дна неравна, а доња страна (конкавни део ноге) марљиво заобљен и гладак. Спољашња је површина превучена црном превлаком са траговима механичког глачања. Профил дела између ноге и трбуха суда није на целом обиму једнак; на ободу се опажа тежња за његовим профилирањем. На спољашњој површини суда виде се веома плитко урезане линије, које су без икаквог реда и система распоређене.

Аналоги или идентични пехари овога облика нису нам познати са другог којег неолитског налазишта сем *I. слоја у Троји* (Katalog, стр. 5, № 157), са којим је наш екземплар идентичан. — Посуђе са шупљом ногом налази се и у *II.—V. слоју у Троји* (нпр. Katalog, стр. 24, № 501; стр. 27, № 537, затим № 659; № 665—667; № 691—700 итд.).

Сл. 60 а, б, с, д представља профиле појачаних обода из *Чаршије* (**а** и **б** 475) са дубине од 1,30 см.; **а с** (74) и **д** (38) са дубине од 40 и 30 см.

Појава појачаних обода са профилем на унутрашњој страни суда припада такође групи појава локалног карактера, као што смо то још раније показали (види напред **сл. 54 а, б**; а позната је за сада

само из наших неолитских насеља и *Троје*; где ова појава не припада само I., него и осталим културним слојевима II.—V. (Katalog, стр. 1, № 13 и 14; затим стр. 45, № 936—942). Од важности је што се ови појачани ободи налазе чак и у најмлађим слојевима у *Чаршији*, као и то што су они свагда украшавани техником удубљивања орнамената, што све јасно говори за то, да су они оригинална тековина наших насеља неолитског доба, а да нису са стране донети. Такви исти ободи нађени су и на *Малом Друму*.

Сем *Тордоша*, о којем је раније (види стр. 201.) било говора, до сада није било познато, да се *антропоморфна ваза* налази и у *неолитским насељима Дунавске Долине*. Нашим прошлогодишњим ископавањем постигнути су и у овом погледу знатни резултати; јер се на основу тих наших налазака може, као што ћемо одмах видети, извести и реконструкција саме антропоморфне вазе из наших насеља.

Сл. 61 а, б, с представља фрагменте два поклопца (**а, б**) из *Чаршије* (228) са дубине од 1,30 cm; и **с** из *Винче*.

На фрагментираним поклопцу из *Чаршије* (**а, б**) очуван је општећени нос, скоро цело десно и део левога ока; затим остали део површине испод очију и носа до самога обода, на којем се делу налази представа тетовираних орнамената. Представа ових тетовираних орнамената одговара потпуно оној на глави из *Чаршије* (**сл. 33**), као и на раније споменутом поклопцу из *Тордоша* (*Zeitschrift für Ethnologie*, 2 и 3 1903, стр. 455, сл. 35 с), који, као што знамо, стоји у вези са представом на глави из *Троје* (*Archaeologiai Értésítő*, књ. XIX, стр. 120, сл. 5). Од особите је важности факат, да се представа људског лица на овоме фрагментираним поклопцу слаже са

представом лица на глави из истога насеља *Чаршије*, која је још поред тога скоро и на истој дубини (1,40 m.) нађена. Тај факат иде у прилог претпоставци, да је идеја за израду антропоморфне вазе поникла у нашим насељима вероватно без икаквих страних утицаја, као што ћемо мало после видети.

На фрагменту из *Винче* (сл. 61 с) очуван је само горњи део чела и десна обрва, а осим тога још и представа оне израслиц, која се налази и на поклопцима из *Тордоша* (на нав. месту, сл. 35 с и 35 b¹). Обрва је представљена пластички, као и на познатом идолу из *Кличевца*; а на челу се виде делови ћошкасте спирале, као што смо је нашли и на глави из *Чаршије* (сл. 10). Ова представа тетовиране ћошкасте спирале на овом фрагменту није интересантна само по мотиву, него још и по томе, што је простор између спиралних делова испуњен убудима. Ово испуњавање убудима тетовираних орнамената или њиховог позађа први пут овде налазимо међу свима наласцима наших насеља; а разумећемо га само тако, ако претпоставимо, да је у овом случају претежнија била намена поклопца, т.ј. као дела суда, него ли представа људског лица на њему. У прилог таквој претпоставци иде и та околност, што се ти убоди и иначе налазе примењени на посућу, као што је исти случај и са споменутим поклопцима из *Тордоша*.

Упоређењем ова два поклопца из *Чаршије* и *Винче* није тешко доћи до потпуно оправданог закључка, да онај поклопац из *Чаршије* припада релативно старијем добу.

¹) Доцијим прикупљањем остатака на налазишту *Винча* нађено је још неколико фрагмената од поклопаца са представом људског лица, а међу њима и један минијатурни интактан егземплар. О овим наласцима биће говора другом приликом.

Налажење поклопаца са представом људског лица у неком извесном налазишту не утврђује у исто време и целокупни изглед антропоморфне вазе тога налазишта. Међутим за решавање постављене теме у овом раду нама је било потребно, да што поузданије фиксирамо облик ове вазе у нашим насељима. У томе истраживању пошли смо од укупног изгледа антропоморфних ваза у *Троји*, на основу чега смо могли пронаћи и остале делове антропоморфне вазе међу налазцима из наших насеља.

Сл. 62 а, в, с, д. Профил **а** представља егземплар једне ручице из *Чаршије*. Такве ручице налазе се у *Чаршији* у слојевима од 1,40—0,50 м. испод површине. На *Малом Дрumu* појављују се такве ручице у слојевима од 1,30—0,50 м. испод површине; а оне су нам познате и из *Јабланице* (*Jablanica*, стр. 55, с.л. 118), од којих је нарочито важан трећи комад на тој слици, јер је он скоро идентичан са комадом из *Бутмира* (*Butmir I*, стр. 19, с.л. 38). Пете су такве ручице нађене и на *Кременитим Нивама* као и у *Винчи*. — Главна особина ове врсте ручица састоји се у томе, што су оне само једним крајем притврђене за суд, обично у висини између рамена и трбуха суда, стојећи на њему мање или више вертикално; а по својем изгледу и положају на суду одговарају ручицама на тројанским антропоморфним вазама.

Ова се врста ручица врло ретко налази на дубоким зделама, на којима су очевидно стране, него се обично појављују на суду у облику лонца, као што нам то представља егземплар у **сл. 62 в, с**, који је нађен на *Малом Дрumu* (965) на дубини од 1,10 м.; а на којем су у неколико општењени обод и горњи део ручице. Врат ових лонаца увек је низак, и према

унутрашњости суда повијен, како би се поклопац могао озго лакше наместити. Поклопац се својим ободом ослањао на почетак рамена суда, на којем је прелом између врата и рамена суда свагда нарочито угођен, како би поклопац што боље налегао и суд боље затварао. Овај фрагменат је украшен удубљеном спиралом и њеним деловима у везаном систему.

На основу свих тих података ми смо покушали и реконструкцију антропоморфне вазе (сл. 62 d) из наших насеља, при чему смо се за реконструкцију горњег дела поклопца ослањали на егземплар из *Тордоша*, као и на онај из *Винче* (сл. 61 c). Од интереса је, да реконструирани антропоморфна ваза подсећа на објекте из *Јабланице* (Jablanica, стр. 36, сл. 77 и 78), који су као накит употребљавани.

Још раније (стр. 204.) говорили смо о утицају антропоморфне вазе на израду статуета у *Троји*. На овом месту потребно је зауставити се на проучавању првобитне појаве антропоморфне вазе.

Једни научници и данас мисле, да је антропоморфна ваза оријенталског порекла, и да је преко *Троје* пренета у Европу. Напротив други научници претпостављају, да је иста идеја, т.ј. идеја о справљању антропоморфне вазе, могла на разним местима и у разним епохама самостално понићи и тако проузроковати и справљање ове вазе.

Против онога првога мишљења говори на првом месту разлика у времену; јер су у *Троји* најстарији егземплари ове вазе из бронзанага доба, докле су наши егземплари (т.ј. њихови фрагменти) из неолитскога доба. С тога је невероватно, да су из *Троје* могле бити преношене чак и овакве идеје, а да у исто доба не буде пренета и обрада метала, која је

у *Троји* већ давно позната била. Није могуће претпостављати, да ће се у културном саобраћају (јер је, специјално у овом случају, само такав саобраћај могући) двеју области почети са преношењем безначајних и безвредносних идеја као и незнатнијих културних тековина, а да се у исто доба не пренесе и тако капитална културна тековина, као што је обрада метала. Међутим металних предмета није до сада нађено у нашим насељима, те је с тога и утицај *Троје* на њих самим тим искључен. У главnome се још сада могу у овом погледу поставити услови, под којима би се могло примити и мишљење о пренашању идеје о антропоморфној вази из *Троје* у Дунавску Долину. Заступницима овога мишљења остаје да докажу: или да се антропоморфна ваза у Малој Азији налази у неоспорно неолитским слојевима (јер је она тамо до сада нађена само у налазиштима бронзаног, и познијег доба); или да непобитним разлозима и несумњивим налазима утврде стварно преношење културних тековина из малоазијских налазишта бронзаног доба у неолитска налазишта Дунавске Долине; јер су сва досадашња мишљења о томе само проста нагађања без икаквих стварних доказа. Докле год се то не буде доказало с правом се сме остати при тврђењу, да је справљање антропоморфне вазе у Дунавској Долини старије од њенога справљања у *Троји* и Малој Азији; а на основу досадашњих аналогних и идентичних појава у тим двома културним областима, тројанска антропоморфна ваза има се сматрати као зависна од неолитске антропоморфне вазе у Дунавској Долини.

Али ове се вазе налазе још и у Средњој Европи, Северној Немачкој и Италији, а датирају из доба

халштатске периоде.¹⁾ Културне везе између предела Дунавске Долине с једне и Средње Европе и Сев. Немачке с друге стране довољно су познате²⁾ те се с тога и за антропоморфне вазе тих предела може с правом тврдити, да су оне зависне од сличних појава у Дунавској Долини. Поуздане етапе и ступњи, који би нас одвели из нашег неолитског доба у тамошње халштатско доба, могли би се наћи и међу до сада познатим материјалом. — Сасвим су други путеви, којима је израда антропоморфне вазе могла бити пренета у Италију; јер осим могућности преносења из Дунавске Долине обалом Јадранскога Мора, могла је та идеја, ако не чак и сами објекти, бити пренета морем са обале Мале Азије и њој суседних предела Европе, што је много вероватније и због других узрока. Према томе ни оно друго мишљење о самониклости истих идеја на разним местима, не може се, бар у овом специјалном случају, сматрати оправданим.

Пошто су сличне појаве у осталим областима Европе, као што смо мало пре показали, млађе и зависне од појава у Дунавској Долини, то нам остаје да детаљније проучимо однос појаве антропоморфне вазе наших насеља према оној из *Троје*; јер се у томе и састоји главно решење овога питања. Међутим из свега, што смо до сада казали о антропоморфној вази у опште, јасно је, да се баш у погледу на ово питање о њеном постанку највећма осећа она оскудица налазака из I. слоја у *Троји*, који још ни до данас није могао бити у довољној мери испитан.

¹⁾ Упореди М. Hoernes *Urgeschichte der bildenden Kunst*, стр. 509
и даље.

²⁾ А. Schliz, *Fundberichte aus Schwaben*, X Jahrgang, стр. 41.

На основу малопређашњег говора о преношењу културних тековина из једне области у другу, ми бисмо а priori могли закључивати да је појава антропоморфне вазе у нашим насељима не само старија од оне у *Троји*, него још и то да је та појава у *Троји* зависна од исте појаве у нашим насељима. Ну дубљим посматрањем налазе се још и други разлози и узроци, на основу којих се до истога закључка долази и а posteriori.

Говорећи о представи уста на статуетама ми смо се дотакли и тројанске антропоморфне вазе, при чему смо доказали, да се представа уста на пластичким представама у опште има сматрати као познија појава. Ту представу уста налазимо и на тројанским антропоморфним вазама као и тројанским статуетама, докле се она не налази нити на статуетама нити поклопцу антропоморфне вазе наших насеља. Зависност представе лица на поклопцу из *Чаршије* од представе лица на нашим статуетама тако је јака, да се у опште сме тврдити, да је наша антропоморфна ваза постала по угледу на представу људског тела у облику статуете. Ово посредовање између људске фигуре у природи и антропоморфне вазе преко представе статуете сасвим је оправдано и разумљиво; пошто је и појава статуете у нашим насељима много старија од појаве ове вазе. С тога и видимо да се представа лица на поклопцу из *Чаршије* потпуно наслања на представу лица на нашим статуетама. С друге стране, у колико се то може видети на фрагментима наших егземплара ових ваза стапање облика суда са облицима људског тела у једну целину још није изведено до крајњих конвенција; јер сем нарочитог облика ручица, сам суд,

без поклопца, ни у чему се не разликује од осталог посуђа.

Сасвим друкчије у *Троји*; јер ту налазимо представу лица и на врату антропоморфних ваза, затим на трбуху суда дојке и пупак, а доцније и представу појединих делова одела и накита.¹⁾ Све су то довољно јасни знаци, на основу којих се сме тврдити, да је антропоморфна ваза у Троји релативно доцнијега постанка, што се даје лако објаснити преношењем идеје о справљању антропоморфне вазе из Европе у *Троју*, где се израда ове вазе прилагодила тадашњем ступњу пластичке уметности у опште. Тај нам ступањ најбоље репрезентује позната оловна статуета (*Katalog*, стр. 255, № 6446) из II.—V. слоја, на којој се налази врло много у начину представе људскога тела, што је пренето и на антропоморфну вазу у *Троји*. Непотребно је нарочито доказивати због чега је овај оловни идол из *Троје* млађи од статуета из наших насеља, јер је то само по себи довољно јасно. Утврђујући ову тесну везу између представе људског тела на тројанским вазама и оне на оловном идолу (као што смо ту везу познали и између наше вазе и наших статуета), јасно је и датирање тројанских антропоморфних ваза у бронзано доба; а то само собом искључује могућност њиховога утицаја на израђивање антропоморфних ваза у нашим насељима, које су из неолитскога доба.

Сл. 63 а, б представља два фрагментирана дна од посуђа из *Винче*, на којима се врло јасно виде отисци плетених рогожина. Најближа аналогија нашим егземпларима, скоро идентичне појаве таквих

¹⁾ На основу ових истих појава на познијим антропоморфним вазама у осталим пределима Европе, долази се такође до онога, раније изведенога закључка о њиховом односу према нашим егземпларима.

отисака, позната нам је за сада само са налазишта *Besika-Tereh* у Троади (Troja und Ilion, стр. 547, сл. 468.¹⁾ — Овом аналогијом из наших насеља још јаче се утврђује Winnefeld-ово мишљење (на навед. месту стр. 548), да керамика са *Besika-Tereh* стоји у вези са неолитском керамиком на Балканском Полуострву, а у толико већма, што смо у нашим насељима нашли и технику „сликања“ орнамената, коју смо још само у *Besika-Tereh* нашли.

Сл. 64 а—и представља фрагменте из *Чаршије* и са *Малог Друма*, на којима се налазе разни *урезани знаци* — фабричке марке, азбучни (?) знаци — било на дну, било при дну, било на врату фрагментираног посуђа. Осим ових знакова на овој слици један такав знак налази се и на егземплару у **сл. 55**, а други на егземплару из *Јабланице* (Jablanica, стр. 58, сл. 127).

Упоређењем ових наших знакова са онима, које је Н. Schmidt²⁾ изнео у својој табели, дају се неки од њих идентифицирати са истим таквим знацима на европском југоистоку, малоазијском западу и афричком северу. Тако знак на егземплару у **сл. 64 а** налази се још и у *Тордошу*, *Троји* и *Филакопи*-ју на острву Мелосу (види бр. 2 на горњој табели; а на истим налазиштима појављују се и наши знаци на егземпларима у **сл. 64, b, c, d, e** (види бр. 3 на горњој табели). Ну још су распрострањенији облици знака на егземпларима у **сл. 64 k, i, j**, као и онога на егземплару у **сл. 64 l**, који се налазе (види бр. 8 и 9 на табели) још и у *Тордошу*, *Троји*, на *Острвљу Легејског Мора*, у *Египту* (Kahun и Gurob, XII. дина-

¹⁾ Упореди и егземплар у O. Montelius, la Civilisation primitive en Italie. Série B. Pl. 2 № 22, који је из бронзаног доба.

²⁾ Zeitschrift für Ethnologie, 2 и 3, 1903, стр. 459, сл. 41.

стија), али и из времена *прото-египћанског*, *Negada* (= сл. 64 1).

На основу ових пиктографских знакова већ је раније покушавано, да се доведу у међусобну културну везу горе споменути предели;¹⁾ а њима се, сем *Тордоша*,²⁾ придружују и наша насеља Дунавске Долине како у погледу на сам обичај представљања тих знакова, тако и у погледу на поједине специјалне облике, као што се из наше сл. 64 а-и може лако увидети.

III. Закључак.

Досадашњим набрајањем аналогних појава у нашим неолитским насељима и у Троји нису ипак све оне исцрпене. Остале аналогije биће споменуте у специјалним публикацијама појединих налазишта.

Ако будемо све ове мање или више аналоге појаве још једном у главном поновили, опазимо да се оне саме собом деле на две главне групе и то:

I. Чисто неолитске паралелне појаве:

1. Пластичке представе у нашим насељима и у *Троји*;
2. Техника удубљених орнамената у нашим насељима и у *Кносу*;
3. Тако звана техника „сликања“ у нашим насељима и на *Besika-Tereh*;
4. Обичај тетовирања у нашим насељима и у *Троји* (у доцнијем добу и на *Острвљу Јејејског Мора*);
5. Пехар са шупљом ногом у *Чаршији* и *Троји* ит.д.

¹⁾ На истом месту стр. 458; на истом месту 5, 1904, стр. 653 и даље. Упореди и Duncan Mackenzie. *Journal of hell. Studies*, vol. XXIII (1903), стр. 162 и даље, где је наведена и ранија литература о овом питању.

²⁾ Упореди и *Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien*, Bd. XIX (1889), стр. [114].

II. У нашим насељима неолитске, на Југоистоку из метал-
ног доба:

1. Камено оруђе калупастог облика у нашим насељима и у *Троји*;
2. Антропоморфна ваза;
3. Косо одсечени и појачани ободи (ови последњи могу бити у *Троји* и из неолитскога доба) у нашим насељима и у *Троји*;
4. Спирала;
5. Пиктографски знаци ит.д.

Пре него што пређемо на дефинитивне закључке који се дају извести из ових утврђених факата, потребно је споменути још неке појаве, које ће наше закључке не само поткренити, него и стварно омогућити.

Као што смо раније споменули техника удубљивања орнамената на посуђу неолитскога доба налази се само у нашим насељима и у *Кносу*; у *Троји* се она не употребљава, него се за украшавање посуђа примењује техника урезивања, која је вероватно млађа, као и млађи ступњевни технике сликања орнамената. Исто смо тако још раније показали, да орнаментални мотиви т. зв. технике „сликања“ имају своје најближе паралеле на посуђу из *Троје*, докле се сама техника налази једино на налазишту *Besika-Tereh*.

Сасвим је оправдано питање, како ћемо ове и овакве појаве моћи најбоље објаснити, пошто се као утврђено има сматрати, да су најдубљи слојеви у *Кносу* као и цело налазиште *Besika-Tereh* из неолитског доба, докле слојеви у *Троји* са дотичним налазцима припадају већ развијеном металном добу. Тешко би се могла одбранити претпоставка, да су такве културне појаве, које на Југоистоку припадају разним епохама и налазиштима, продрле у Дунавску До-

лину и ту истовремено у једним и истим насељима примењиване. Најпосле, ако су те појаве ограничене у неолитском добу само на Југоисток, због чега се оне не налазе свуда, у свима тамошњим слојевима неолитског доба, него врло често тек само у појединим насељима, која су поврх тога често пута подвојена великим међупросторима.

Ако би се сматрало, да су те културне појаве у Дунавску Долину пренете са Југоистока, то би се у исто доба морало претпостављати и прво: да су све те аналоге појаве на Југоистоку поступно усавршаване тако, да су млађе појаве неизбежна последица старијих; а друго: да аналогije из Дунавске Долине морају на себи, бар донекле, носити обележје назатка и опадања, које ће се испољавати при њиховом поређењу са њиховим југоисточним узорима. Али баш у овом погледу ми налазимо обрнут случај. Веома је тешко нпр. објаснити постанак антропоморфне вазе бронзаног доба у Троји из представа људскога лица на ободима шоља и здела из I. слоја у Троји; те две појаве не стоје ни у каквој међусобној вези, а као што ћемо одмах видети и порекло им је различито. С тога се морају за објашњење тих појава тражити други, вероватнији разлози. С друге стране опет, све кад бисмо и имали директне аналоге егземпларе са Југоистока — а познато је да таквих аналогija из неолитског доба нема на Југоистоку — са којима бисмо могли упоређивати нпр. наше примерке у сл. **14**, **47**, **56** и **57**, или оне лепе спирале из Бутмира; ипак се, баш због њиховог савршенијег извођења, не би њихов међусобни однос могао равнати са оним односом, који постоји нпр. између неолитске орнаментике наших насеља са т. зв. „тракастом“ орнаментиком Средње Европе, за коју је утврђено да нам

представља дегенерирани ступањ неолитске орнаментике из Дунавске Долине. Посматрањем неких егземплара, као што смо то показали приликом говора о примерку из сл. 40 и 47, види се да се баш у Троји налазе сразмерно млађи или дегенерирани облици појединих орнаменталних мотива, а не у нашим насељима; а те појаве веома су сличног карактера са оним појавама на т. зв. „тракастој“ керамици Средње Европе.

Најпосле, ако је ово позајмљивање са Југоистока у самој ствари вршено, због чега се онда у нашим насељима не налазе метални предмети, на основу којих бисмо та насеља морали датирати у млађе доба, а тим самим признали и утицаје са Југоистока. Није могуће замислити, да ће једна културна област или насеље позајмити од друге које области или насеља само облике посуђа и њихове орнаменте, а да у исто доба не позајми и тако важну културну тековину, као што је то познавање и употреба метала. Ако се пак претпостави, да су становници наших насеља при напуштању својих кућишта металне предмете, као веома драгоцене, собом односили — што се у погледу на фрагментирание и загубљене комаде не може претпостављати — то нам ипак као поуздан знак употребе метала у извесном насељу служи појава *натуралистичког орнамента* — па ма то било и у најпримитивнијим облицима — који је сталан и веран пратилац употребе метала у дотичном насељу. Међутим у нашим насељима нисмо нашли ни трага од таквог орнамента, као што нема ни трага од металних предмета.

Ова тесна веза између познавања и употребе метала с једне и натуралистичког — не геометријског — орнамента с друге стране најбоље се види баш у самој

Троји. Појава металних објеката у I. слоју у Троји скоро је доказана (A. Goetze, *Troja und Ilion*, стр. 324 и даље), као што се у том слоју налази и натуралистички орнамент (упор. *Katalog*, № 151—153; а затим још и H. Schliemann, *Plios*, стр. 246, № 72). Тројански слојеви II.—V. дали су много металних предмета, али у исто време и примерке натуралистичког орнамента у облику гранчице (као нпр. *Katalog*, № 2262, 2263; 2298 ит.д., а нарочито № 2471).

Сличну појаву налазимо и у Дунавској Долини, у чијим су пренестијским насељима натуралистички орнаменти стална паралелна појава уз појаву метала у њима. Примера ради наводимо за сада само *Кличевац* (*Revue archéologique*, 1902, I, стр. 179, сл. 8 и 9) с напоменом, да ћемо се на ову тему у вези са другим појавама другом приликом вратити. Веома је вероватно, да овамо спадају и налази из Оршаве (M. Wosinsky, *die inkrustierte Keramik*, Taf. CI—CIII), као и они из Ердеља (на истом месту, Taf. XI).

По мишљењу већине научника познавање и употреба метала као и натуралистичког орнамента преколом су из Азије,¹⁾ од куда су и у Европу пренети.

Ако се сада зауставимо на томе факту па, полазећи од њега, будемо потражили објашњење аналогним културним појавама с једне стране у Дунавској Долини, а с друге стране на европском југоистоку, то ћемо морати доћи до следећих закључака.

Неолитска култура предела доњег Дунава истоветна је са неолитском културом на Југоистоку. Области југоисточне неолитске културе припадају и наша овде споменута налазишта.

О пренашању неолитске културе у једном или другом правцу у смислу познијих путова и начина

¹⁾ Упореди и J. Strzygowski у *Deutsche Literaturzeitung* 1905, стр. 2895.

не може бити ни речи; него се само о томе може говорити, докле је неолитска култура Дунавске Долине била распрострањена у правцу према Југоистоку, као и о томе колико се она могла тамо неизмењена одржати у борби са вишом оријенталском културом. Распростирање неолитске културе из Дунавске Долине вршено је само сеобом племена у правцу ка Југоистоку. Ова племена, било да су припадала само једној било неколиким народностима, имада су исту културу, неолитску културу Дунавске Долине. Те сеобе вршене су према Југоистоку у разним временима и разним правцима. Јачина тих сеоба и њима пренете културе даје се утврђивати на основу већег или мањег броја аналогија и идентичности између културних појава буди којег насеља на Југоистоку с једне и појава у насељима Дунавске Долине с друге стране.

Те нам аналогије с једне стране обележавају границу простирања досељених племена, а с друге стране и границу дозирања оријенталских културних утицаја. Границе су покретне; оне нису остале исте у свима предсторијским епохама.¹⁾

Овом теоријом о досељавању племена на Југоисток дају се најприродније објаснити и чисто неолитске појаве из насеља Дунавске Долине у југоисточним насељима металнога доба. Неолитска насеља у Дунавској Долини могу бити па и јесу често пута сувремена југоисточним насељима старијих металних епоха. Датирање ових насеља у Дунавској Долини зависи од датирања југоисточних насеља и њихових слојева, у којима се аналоге и паралелне појаве налазе.

¹⁾ Упореди цитирано мишљење А. Furtwängler-а у чланку К. Penka, Zur Paläoethologie Mittel-und Südeuropas, у Mittheilungen der anthrop. Gesellschaft in Wien, Bd. XXVII, стр. 44, прим. 4.

Оваквим решењем т. зв. тројанских проблема ни у колико се не отежава решење питања: како и којим су путем употреба метала и натуралпстичкога орнаментационог ушли у Европу. Јер, ако се сетимо само тога, како је у Дунавској Долини као и у Средњој Европи веома тешко повући строгу и оштру границу између неолитске и металне епохе, и колико је баш на том пољу до сада грешено; затим да се камено оруђе налази чак и у халштатском добу заједно са металним оруђем и посуђем; да између културних појава неолитскога и халштатскога доба налазимо већи број веома сродних појава — то ће нам лако бити разумети, а затим и усвојити претпоставку, по којој су ови југоисточни културни утицаји у Дунавску Долину и Средњу Европу допирали помоћу културних веза, које су сличне културним везама познијег, историјског доба, а на првом месту помоћу трговине.

За преисторичаре морају од сада бити далеко важнија она питања, која се тичу датирања појединих налазишта као и испитивања међусобних односа између појединих налазишта једне уже области, него ли решење једнога прерано постављенога питања о пренашању културе у једном или другом правцу. Па ипак ће решење овога последњег питања доћи само собом из решења оних првих питања. Леп доказ за то пружила су нам у последње време испитивања преисторијских налазишта у околини Вормса у југозападној Немачкој. — Наша испитивања и овај покушај решења т. зв. тројанских проблема на основу наших показаних налазака оправдава се природом самих тих налазака; јер је, као што смо то у овом раду показали, неолитска култура Дунавске Долине интегрални део југоисточне неолитске културне области.

Додатак. — Љубазношћу конзерватора и професора г. *Dr. M. Hoernes*-а из Беча добили смо у последњем тренутку његов чланак „*die neolithische Keramik in Oesterreich*“ у сепаратном отisku из *Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission für Kunst-und historische Denkmale*, Bd. III. 1, 1905. Због важности проучаваних објеката као и због свега онога што са њима у вези стоји, морамо се у оваквом облику још на овом месту мало дуже забавити тим чланком.

Ради бољег разумевања онога, што смо ми на стр. 165 казали о положају наших испитиваних насеља, ваља упоредити оно што Ноегнес пише на стр. 9 својега чланка, где говори о положају Бутмира дајући у исто доба на стр. 11 и слику целокупне културе бутмирске периоде. — Као типично насеље културе млађега — металног — доба сматра Ноегнес *Дебело Брдо* у Босни код Сарајева (стр. 41 и даље; упор. и стр. 33) као и некољничка насеља источно-алијских предела. На Дебелом Брду налази он континуитет људског живота од краја неолитског па све до почетка римске владавине у Босни, те с тога то налазиште приписује *Илирима*; а због разлике између Бутмира и Дебелог Брда мисли, да Бутмир репрезентира не само културу старијега доба, него и другу народност као носиоца те културе, тврдећи да се Бутмир може исто тако приписивати „*Трачанима*“, као и Негрима или Монголима (стр. 41).

Овом приликом не можемо се дуже забавити негарском и монголском теоријом за објашњење Бутмира, то смо учинили већ раније; а у корист мишљења о Трачанима у Бутмиру дају се сада новости посматрања нових појава, на основу којих ми Бутмир сматрамо као периферно трачко насеље, које припада сразмерно млађем неолитском добу, а чије време трајања није тако дуго било.

Многе појаве у Бутмиру тесно везују њега са појавама у неолитским и доцнијим насељима у источној половини Балканског Полуострва. Тој половини припада и наше насеље *Вимча*, на којем су нам се очували културни остаци све до онога доба, у којем је традиција могла прећи и у писане изворе, који нам говоре, да су у тим пределима Балканског Полуострва живели Трачани. Најстарији налазици у Винчи потичу из краја неолитског или почетка металног доба, а остали слојеви у неоспорном континуитету досежу од прилике до око почетка прве тисуће пре Христа, ако не и доцније. У Винчи, која је по свему судећи млађа од Чаршије и М. Друма, нема између ње и ових насеља оне и онакве разлике, коју је Ноегнес нашао између Бутмира и Дебелог Брда. С тога ми и Винчу, а преко ње и Чаршију и М. Друм приписујемо Трачанима.

С друге стране не само налазици из Босне, него и они из западног дела Србије у тим млађим — металним — периодама, знатно се разликују од савремених им културних остатака из Источне Србије, који ступају у све тешњу везу са европским Југоистоком. Налазици из кличевачке некрополе, о којима ће бити говора у овогодишњој свесци „*Старинара*“, најбољи су доказ за то. У тим млађим периодама постоје такође везе између обе половине — источне и западне — Балканског Полуострва, али те везе немају више национални, него чисто културни карактер, који потиче из међусобног културног саобраћаја. — Тамо, где се дају констатовати појаве које доводе Бутмир у везу са неолитским трачким насељима, не могу се

претпоставке о трачкој народности бутмирских становника сматрати као равноправне са претпоставкама о њиховој негарској или монголској народности.

Ка нашим стр. 168—170. — Као обележје старије периоде неолитског доба сматра М. Ноегнес (стр. 10, 33, 75, 80, 109 и 113) *камене секире калупастог облика*. Тим калупастим секирама, које су у исто време и стални пратилац његовог „Umlaufstil“-а, ставља Ноегнес на супрот као еквивалентно обележје његовог „Rahmenstil“-а *клинaste и плоскate секире*, а од пробушених секира (Hämmer) оне, које имају *фасетиране површине и развраћене оштрице* (стр. 14; 33, 41, 51, 78, 93, 101 и 106). Овај последњи стил и ову врсту каменог оруђа сматра он као неолитске само на европском Северу, а у средној и јужној Европи припадају они бакарном и бронзаном добу (стр. 34).

И ако је ова подела каменог оруђа тачна, у њој су запажене само крајње појаве (на почетку и на крају) развитка облика каменог оруђа у опште. Између тих крајњих облика налази се још већи број других облика, који нам могу послужити као драгоцени податак за релативно датирање дотичних налазишта. — Сем тога налазе се на Балканском Полуострву најмлађи облици каменог оруђа и у времену после бронзане периоде; а *G. Seure* (Revue archéol. 1902, I, стр. 78, прим. 1) мисли, да се камено оруђе употребљавало у Тракији чак „можда и у хришћанској ери“ — што је свакако претерано. Да су се имале у виду ове финије разлике у облицима каменог оруђа, избегла би се, извесно, погрешка стављања Ленђела на исту временску хоризонталу са Бутширом; јер се релативна разлика у времену огледа и на њиховом каменом оруђу. — Ноегнес-ово мишљење, да су калупасте секире служиле за обављање земљорадничких радова и на основу тога изведени закључак о искључиво агркултурном карактеру неолитске периоде, ваља означити као произвољне. Према томе изгледало би, да пре периоде углачане калупасте секире није било агркултуре — а то није истина — као и то да агркултуре није било ни у бронзаном добу — што је још мање истина. Разлике у облицима каменог оруђа имају једино и искључиво временски карактер; његови облици показују поступно усавршавање од простијих ка савршенијим и практичнијим формама, као што смо то већ показали. — Ну о свему томе говорићемо нарочито другом приликом.

Ка стр. 190—205. — М. Ноегнес говори о *неолитској пластици* у главноме на стр. 28 и 29. У тим редовима нема за науку ничега новог, а много има погрешнога и то нарочито у датирању појединих статуета са разних налазишта. Он погрешно датира статуету из „Бабске“ код Вуковара (стр. 14 и 15, сл. 23 и 24) у неолитско доба, као што је погрешно чак и само довођење кличевачког идола (стр. 29 и 30) у везу „са неолитским традицијама, неолитским стилем.“ Обе те статуете су из развијеног бронзаног доба, чија су типична ознака. Тек из тога факта што Ноегнес није ни овом приликом могао ништа ново рећи о неолитској пластици, види се важност наших налазака и на основу њих добивених резултата.

Али вредност тих наших резултата, који су добивени поглавито проучавањем стратиграфских појава, не састоји се само у томе, што су они неоспорно тачни у погледу на наше наласке; него што се тим посматрањем утврђене норме дају применити и за датирање пластичких радова осталих

налазишта. За доказ томе довољно је ма и површно упоредити статуете из Тордоша (у Ноегнес-а сл. 40—58), Кронштата (сл. 73—77), Знајма—Најштифта (сл. 206) и из Источне Галиције (сл. 268 и 269) са нашим статуетама из Јабланице (сл. 78—84; од којих у осталом Ноегнес ипак није одабрао најмаркантније егземпларе), затим са овима из Чаршије и М. Друма — па да се одмах види, да све остале статуете, сем неких из Бутмира, репрезентирају млађе ступње развита неолитске пластике са свима оним ознакама, које налазимо и на статуетама из најмлађих слојева наших неолитских насеља, а затим и на онима из II.—V. слоја у Троји. Са тим фактом слажу се и остале појаве у дотичним насељима, које све скупа неоспорно говоре за млађе доба постанка и трајања тих насеља (нпр. сликане посуђа ит.д.) Пада јако у очи да се у овом својем раду М. Ноегнес веома мало базира на Троју и у њој добивене резултате; што је, сасвим природно, било од штетних последица за квалитет његових закључака и резултата. Он је овом приликом нарочиту пажњу обратио Бутмиру, а прецељујући његову важност и базирајући на још недовољно проученим бутмирским појавама, морао је врло често долазити до погрешних закључака.

Али главни узрок због којег и пишемо ове редове јесте Ноегнес-ова класификација неолитске керамике у две велике стилистичке групе. Једно с тога, што он одбацује Шмитову класификацију, а друго с тога што ни његова класификација није без кардиналних мана, које треба одмах истаћи и показати, морамо се на томе питању дуже задржати.

Као главни задатак овога својега рада сматра Ноегнес то, да докаже егзистенцију и простирање *неолитског* т. зв. „Rahmenstil“-а (стр. 7), допуштајући и сам замерку (стр. 34) да тај стил у средњој и јужној Европи и не припада неолитском, него тек бакарном и бронзаном добу. С тога о томе „Rahmenstil“-у није ни могло бити говора у овом нашем раду, јер њега на тим нашим налазицима, изузимајући једино примерак у сл. 48 b, никако и нема; те је и то један доказ више за тачност датирања наших испитиваних насеља у неолитско доба.

Међутим ми смо далеко од веровања у апсолутну тачност наше класификације и њене мотивације; али нам ипак она далеко оправданија изгледа у поређењу са класификацијом Ноегнес-а, која базира искључиво на „разлици у комбинацији и примени, а тек у другом реду на техници извођења“, како он мисли (стр. 5) „просто геометријских мустара.“

У нашим пределима не налазе се ни у „Rahmenstil“-у само геометријски орнаменти; има их и натуралистичких (упореди кличевачку урву Ж 6 у *Revue archéol.* 1902, I, стр. 174, сл. 8 и 9). Али и у осталим пределима Европе налази се баш у овоме стилу натуралистички орнаменат у облику *гранчице* час у мање час у већма дегенерираном облику (нпр. Ноегнес-ова сл. 183, затим сл. 237; скоро редовно на звонастим пехарима, као нпр. сл. 222 и т. д.). Нашим досадашњим посматрањем могли смо утврдити, да је орнаменат у облику гранчице сталан пратилац углачаног каменог оруђа млађих облика. Овај орнаменат, будући натуралистички, пореклом је са Истока; његово распостирање у остале делове Европе извршено је металним предметима, као што нам поред осталих примера доказује и метална секира из Лужица код Гединга у Моравској (сл. 245). С тога можемо са великом вероватношћом сматрати свако налазиште са оваквим

орнаментом као налазиште металнога доба у ширем смислу, и ако у њему није метал нађен.

Не увиђамо разлог због чега се при проучавању појединих стилова смеју занемаривати сами облици примењених мотива; јер извесну поступност у дегенерирању тих мотива, која такође носи обележје времена постанка, ми смо често пута у нашем раду показали; а то је исто учинио са успехом и сам Ноернес на стр. 53 и 54.

Ни техника орнамената не сме се стављати тек у други ред, јер смо њен значај већ показали приликом говора о нашем везаном систему и техници удубљивања орнамената; а то се исто даје утврдити и на основу Ноернес-овог налагања (стр. 44), о т. зв. „Furchenstich“-или „Stichkanal“-техници.

Најпосле појави орнаментовања посуђа у „Rahmenstil“-у није Ноернес тражио крајњи узрок; а у овом специјалном случају погледа као да је намерно хтео previdети тај прави узрок само да би могао повољно решити свој главни задатак, т.ј. доказати егзистенцију „Rahmenstil“-а у неолитском добу. Он оправдано тврди (стр. 52) да на посуђу источно-алпских насељеничких насеља „орнамент није хаљина, него накит суда.“ Он тачно ошаж (стр. 55) да се као „појединачне фигуре“ (Streufiguren) „Rahmenstil“-а у тим насељима појављују они исти знаци, које налазимо и на тројанским земљаним пршљенцима. Алп он те тројанске пршљенке не сматра као накит (упор. наш рад Jablanica ит.д., стр. 64), и то као земљане копље металног накита истих облика. Таквим објашњењем тих пршљенака он их је могао довести у везу са бронзаним накитом (полушупље гривне) швајцарских накољничких насеља, чији орнаменти, као што и сам вели (стр. 64), стоје у вези са орнаментима на посуђу накољничког „Rahmenstil“-а. Једном речју: он превиђа, поред свих појединих тачних опазака, да *орнаменти „Rahmenstil“-а у главном имају своје порекло на металном накиту.*

Кад се то има на уму, и кад се као потпуно тачно усвоји Ноернес-ово мишљење (стр. 32) да „Rahmenstil“ „веће делове судне површине додуже марљиво глача и полира, али не украшава, да би сјај и боју тих нагих делова што јаче и ефективније истакао према орнаменту...“ ит.д. — онда је заиста чудновато, како је посматрач, који као Ноернес уме да осети и најфиније поједности појединих уметничких форма и представа, могао previdети *зависност тако украшеног земљаног посуђа од његових узора изведених у металу.* — Ради бољег разумевања овога нашег тврђења ми упућујемо на познато Couze-ово мишљење о ослобађању чисто тектонских и техничких појава од њиховога првобитног значења и њихово постајање слободним орнаментом (види напред стр. 261), које се и у овом случају одлично потврђује. Имајући то на уму ми без тешкоћа увиђамо, да у „Rahmenstil“-у нису орнаменти, који судну површину деле у поједина поља, као што мисли Ноернес (стр. 5.), него да је том поделом у поља имитирана једна чисто техничког карактера појава на металном посуђу, када је оно справљено од више засебних металних плоча, а да је сам орнамент ипак свуда остао у својем првобитном значењу, т.ј. као орнамент који та поља украшава.

Поједине представе на посуђу овога стила неоспорно и јасно потврђују ово објашњење. На једној још непубликованој двоухој амфори из Винче

налазе се пластички представљене главнице јексера (нитне), којима су поједине плоче биле међу собом спојене. Али исте се појаве налазе и на земљаном посућу из Вучевода код Вуковара, од којег је нарочито погодан примерак онај у сл. 95. Горњи део тога суда подељен је у четири поља, јер имитира четири металне плоче металнога суда, које су међу собом као шазовима биле спојене. Сам облик амфоре у сл. 93 скроз је металног карактера. Егземплар са Дебелог Брда (сл. 87) такође одлично илуструје ово наше објашњење. На посућу Љубљанског Влата (сл. 14 i- 166), које је веома блиско ономе из околне Осека и Вуковара (стр. 52), дају се веома јасно констатовати исте појаве, али у јаче дегенерираним облицима. О зависности земљаног посуђа микенске периоде од истовременог металног не треба ни говорити, јер је оно, сем осталог, баш из тих разлога превлачено црним фирнисом „металнога сјаја.“

Сва ова споменута налазишта датирају тек из металног доба; а констатујући ова факта за нас је од потпуно споредне вредности то, да ли је такво метално посуђе на сваком поједином налазишту фактички постојало; јер нам баш појаве из Љубљанског Влата најбоље доказују да су такви орнаменти и тај „Rahmenstil“ у појединим налазиштима могли постати и угледањем на страна земљано посуђе ове врсте.

Из свега тога јасно је, да се Hoernes-ов „Rahmenstil“ не може ни у којем случају сматрати као стил неолитског, чак ни као стил бакарног, него тек као стил развијеног бронзаног доба. На европском Северу могао је он бити употребљаван и у *безметалном добу*; али то није више неолитско доба у оном смислу, у којем га разумемо и оцењујемо кад о њему говоримо као о неолитском добу и његовој култури нпр. у северноисточним пределима Балканског Полуострва (упор. и Hoernes стр. 61). С тога и мислимо, да поред свеколике воље и труда Hoernes није овом приликом ни у колико решно свој постављени задатак; он није могао доказати егзистенцију „Rahmenstil“-а у неолитском добу, није му пронашао порекло, а није показао ни начин његовог постанка.

Као супротност „Rahmenstil“-у налази он у бутмирској групи један нарочити стил, „Umlaufstil“, сматрајући Бутмир као тип тога стила (стр. 13). „Umlaufstil“ карактерише као стил, који „покривајући површину суда, ређа мустре углавито у хоризонталном правцу; али их не употребљава за поделу површина у поља и не оставља намерно веће делове суда глатке и неукрашене...“ (стр. 5). Он је старији од „Rahmenstil“-а, а распрострањен је у целом европском приморју Средоземног Мора, а у Средњој Европи простире се од Карната до Рајне. У приморју припада бакарном или раном бронзаном добу; у источној Средњој Европи припада делимиче неолитском, а делимиче бакарном добу; али у Аустрији и даље на Запад Европе он припада чисто неолитском добу. Те временске разлике не приписује Hoernes апсолутном добу старости дотичних слојева, него разлици у времену, када се у тим пределима почео најпре употребљавати метал (стр. 31 и 32). — Самом Бутмиру и његовој групи одређује Hoernes доба старости само релативно, тврдећи да се она не може сматрати ни као „старо-неолитска“, али ни као „дозно-неолитска“, која би временски падала непосредно пред почетак бронзаног доба (стр. 15 и 16).

Такву слику замишља себи М. Hoernes о „Umlaufstil“-у; али је та слика у самој ствари фата моргана; јер чим будемо дубље загледали у саме појаве, на основу којих је Hoernes реконструирао ону теоријску слику, одмах ћемо опазити, колико је потребно самообмане, па да се та слика призна као тачна.

На стр. 31. признаје и сам Hoernes, да се групи „Umlaufstil“-а даје замерити то, што су у њој „врло многе разнолике ствари обухваћене једном мало карактеристичном ознаком.“ Али то би, можда, била једна од најблажих замерака, јер је много тежа замерка, што се, за љубав фиктивне меридијанске поделе, овамо убрајају и оне ствари, које не постоје. Тако на стр. 15 вели, да и ако је посуђе из станишта код Троцаве и из пруске Шлеске поготову неукрашено, те да због тога не може ни бити говора о „Umlaufstil“-у, то се ипак никако не може сумњати, да оно заједно са бутмирским посуђем припада „Umlaufstil“-у (!?).

Сем Бутмира приписује Hoernes овој групи и Ленђел; али изузевши донекле облике посуђа, а нарочито т. зв. „Pilzgefäße“, ничега другог нема што би Ленђел са Бутмиром стављало у једну органску стилстичку групу. Сам Hoernes (стр. 14) признаје разлику у орнаментацији, која је у Ленђелу веома сиромашна, те је скоро и нема. Спирале су сликане, пластичких радова скоро никако и нема, а поврх свега тамо су нађени и у т. зв. неолитским гробовима накити од бакра. Ако се, дакле, и призна донекле извесна веза између Ленђела и Бутмира, то се она само у том смислу може употребити, да се њоме докаже позно доба Бутмира, а не велика старост Ленђела. За објашњење ових разлика између ова два налазишта не може се допустити претпоставка, која базира на разлици локалитета (стр. 14).

Полазећи од те погрешне претпоставке о локалним разликама Hoernes још већма грешни, што локалитет „Бабска“ код Вуковара, сматрајући да се он у „свему слаже са Ленђелом“ (стр. 14) рачуна у ову групу. Непознати су нам остали објекти из Бабске; али, ако они имају у главном карактер оне статуете (сл. 23 и 24), то се с правом сме тврдити да се Бабска ни у којем случају не може приписивати неолитској групи „Umlaufstil“-а. Та статуета је рђава и у јако дегенерираном облику израђена копија типа кличезачког идола (нпр. накит на леђној страни и овде као и тамо; огрлица са привесцима у облику металног накита из бронзаног доба [Hampe], Bronzezeit, I, Taf. XCIII, № 5 и 6), а поврх свега тога још и сумарна представа тела без икаквог моделирања делова главе). — Исто се тако ни Тордош не може убрајати у неолитску групу овог стила, па и ако га Hoernes (стр. 18 и даље) донекле овамо убраја, он ипак и сам на стр. 19 наводи сасвим оправдане разлоге против тако високог датирања Тордоша.

Али ни *сликано посуђе* из околине Кронштата (сл. 59—72) не може се рачунати у неолитски „Umlaufstil.“ Сликано посуђе нема ни у Бутмиру, а ни у нашим испитиваним налазиштима. На основу до сада посматраних појава стекли смо уверење, да сликано посуђе почевши од Ленђела и Theresienhöhle (стр. 47), затим преко моравскога Знајм-Најштифта (стр. 81) па до у Карпате (сл. 251—284) ваља убројати (нарочито оно прво) у метално доба, или (ово карпатеко) најраније у позно неолитско доба. При таквом нашем датирању ваља имати на уму ону разлику у тим називима, коју смо мало пре истакли у погледу на т. зв. неолитски „Rahmenstil.“ Сликање по-

суђа мораћемо, по свему судећи, довести у хронолошку и културну зависност од Југоистока; а тамошњи слојеви јасно нам представљају однос између посуђа са урезаним и са сликаним орнаментима доказујући неоспорно млађе доба постанка ових последњих.

Али главно питање у овом случају тиче се самога Бутмира, као типичнога представника Ноernes-овог „Umlaufstil“-а. Сматрајући Бутмир као засебну целину покушаћемо одредити му место у нашој класификацији на везани и слободни систем; а тим самим одговоримо и на класификацију Бутмира са Ноernes-овог гледишта.

Ако је бутмирска керамика одиста најстарија босанска керамика, као што се она на основу Ноernes-овог рада сме сматрати, то она сама собом не представља тако рану фазу неолитскога доба, као што то Ноernes мисли. Орнаментални мотиви са којима оперира бутмирски „Umlaufstil“ кроз су млађег постанка.

На основу наших налазака даје се утврдити, да је обична спирала старија од кошкасте, а ова опет од текуће спирале. Обичну спиралу налазимо у Бутмиру на егземпларима: Butmir I, Taf. V, № 5, 7, а можда и 4. Кошката спирала појављује се на: Butmir I, Taf. VII, № 5, а можда и 3; затим у већ дегенерираном облику Butmir II, Taf. X, № 5 (= Ноernes, сл. 9). Све су остале спирале текуће, које се развијају у свима правцима, а не само у хоризонталном, те нам тако најбоље илуструју Шмитов и наш слободан систем. Међутим познато је, да се текућа спирала у осталим пределима око Босне налази тек на сликаном посуђу (нпр. Ленђел), а раније смо утврдили да ленђелско посуђе није и не може бити неолитско. Сем тога бутмирска керамика познаје цик-цак траку и ромб као самостални орнаментални мотив, што је такође ознака познијега, а не чистога неолитскога доба (упор. и Schmidt, Zeitschrift für Ethnologie, 2 и 3, 1903, стр. 461, где је говор о ромбу и цик-цак траци).

О техници бутмирских орнамената, сем технике ређевних спирала, раније смо на неколико места говорили и том приликом доказали позније доба њене употребе; то смо исто утврдили и за исушавање трака урезима, а не убодима. Сем тога на извесним комадима, као што је нпр. онај Butmir II, Taf. XI, № 13, као да се даје утврдити и употреба познате „Furchenstich“- или „Stichkanal“-технике, која је карактеристична за „Rahmenstil“ металнога доба.

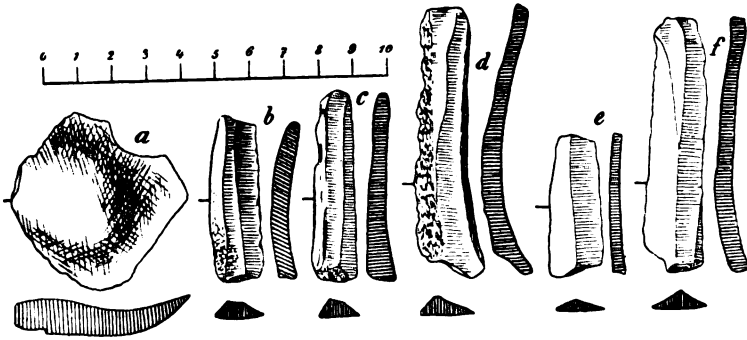
И она брза дегенерација појединих орнаменталних мотива, која прати бутмирску уметност у обема горњим трећинама културнога слоја, говори за то да се ми у Бутмиру не налазимо у каквој старијој фази неолитскога доба, која је сразмерно даља од почетка металног доба. Али за датирање Бутмира у позније неолитско доба још већма говори та околност, што се и тако позни орнаментални мотиви, као што је текућа спирала, налазе само у првој (најдубљој) трећини тамошњег слоја (Ноernes, стр. 12); а то другим речима значи, да чак и кад бисмо смели текуће спирале датирати у неолитско доба, то бисмо с тога само најдубљу трећину слоја имали приписати неолитском добу, а обе остале (горње) трећине тек металном добу. — У овом погледу биће веома интересантни и важни налази из *Доњег Клакара*, испод Б. Брода на Сави. Публикација клакарских налазака биће у толико интересантнија, што те наласке Ноernes (стр. 13) сматра као еквив-

алентне онима из Бутмира; а Др. Киро Трухелка (Гласник Земалског Музеја, год. XVII [1905], стр. 490) налази између Клакара и Бутмира „битних разлика“, карактеришући Клакар „једном ријечи..... и по доби и по културној савршености много старијим од бутмирског“ (налазишта).

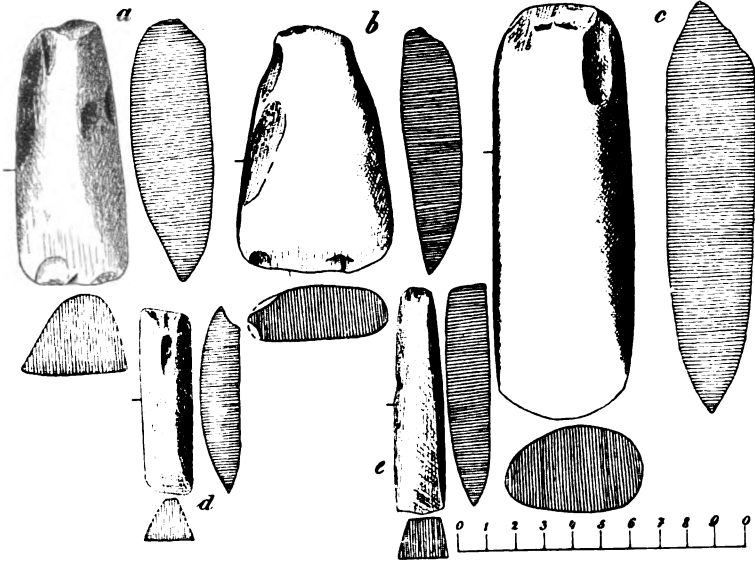
Ну да се вратимо „Umlaufstil“-у. Тај стил и по Ноеглес-овој дефиницији није ништа друго него ли слободан систем по Шмитовој и нашој класификацији. Али самим тим што он признаје, да се само овај „Umlaufstil“ даје констатовати на бутмирској керамици, као и оним што и сам (стр. 7 и 8) осећа потребу извесне ограде према познијем „Rahmenstil“-у, од којег се нпр. на егземпларима: Butmir I, Taf. VI, № 6; Taf. XII, № 8; Butmir II, стр. 24, сл. 43; Taf. VI, № 4 и 12; Taf. VIII, № 7 такође налазе извесни елементи — јасан је доказ и за релативно млађе доба постанка бутмирске керамике.

Из онога, што Ноеглес (стр. 52) вели, да је украшавање посуђа у „Umlaufstil“-у слично хаљини, довољно се јасно види, да је и он ствар осетио, али је није исказао и није довео у сазрим природну узрочну везу као што смо то ми учинили тврдећи, да је у нашем слободном систему суд украшаван по угледу на представу орнамената на оделу статуета. У осталом сазрим је и природно, да су овој појави позајмљивања орнамената са представе одела на статуетама у нашим насељима могли бити покретач или иста узроци, који су изазвали у њима и израду антропоморфне вазе. Основна идеја је у оба случаја иста.

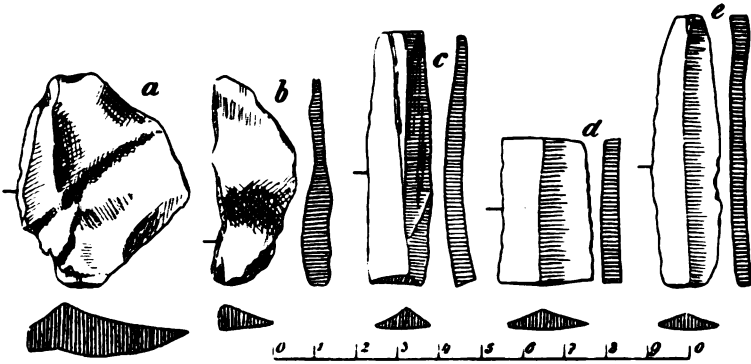
Међутим стављајући „Umlaufstil“ на почетак и сматрајући га најстаријим, Ноеглес не објашњава ону врсту орнаменталног система, коју смо ми назвали везаним системом. Тим начином пориче он егзистенцију читаве једне кроз хомогене групе посуђа, које је у нашим насељима украшено техником удубљених орнамената. А та је иста група тако важна и значајна баш за познавање старијих фаза неолитике, или бар праве неолитике керамике, као што нам то довољно поуздано доказује и неолитски слој у Кносу на Криту.

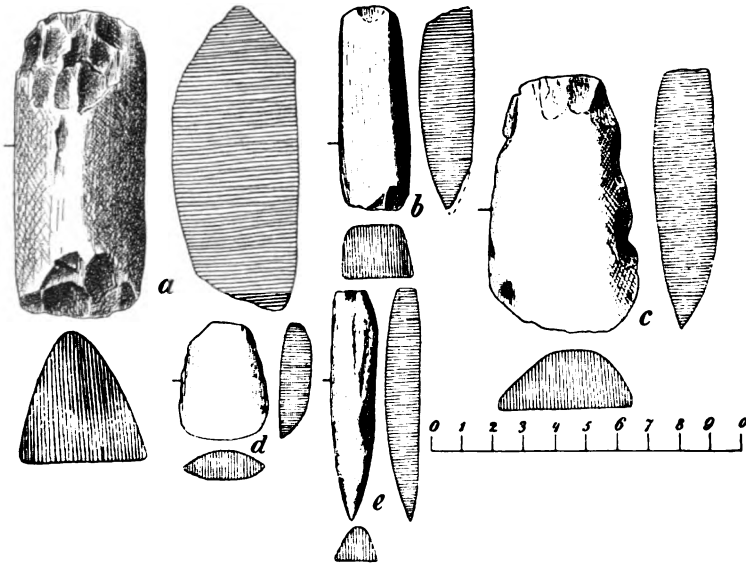
Ca. 2.

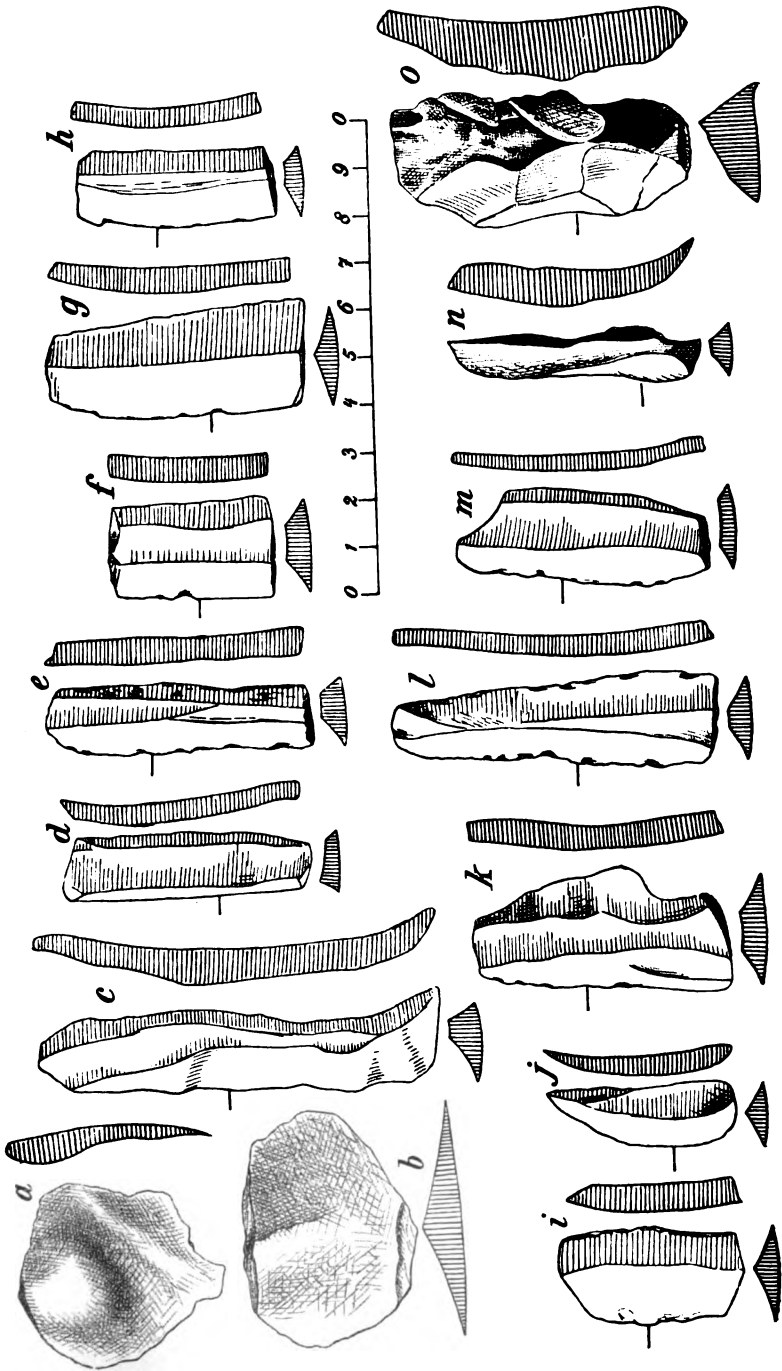
Ca. 3.

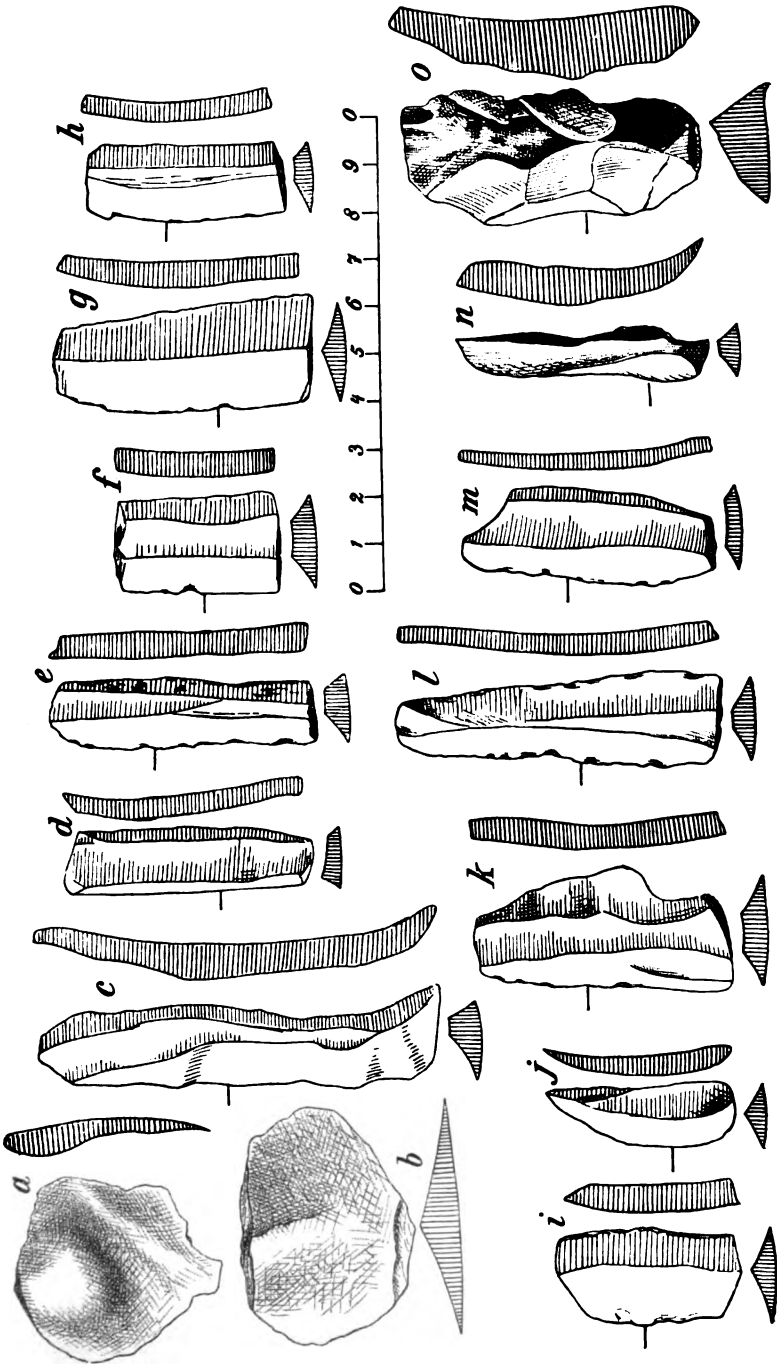
C.п. 4.

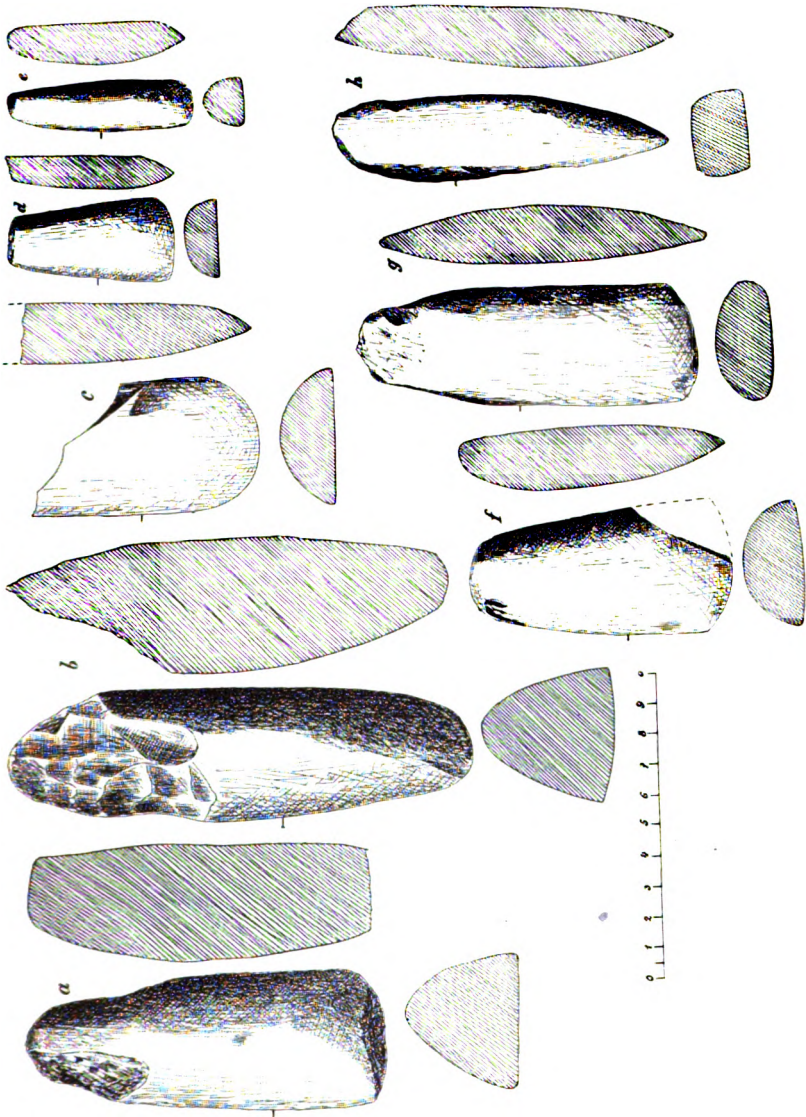
C.п. 5.

C.1. G.

C.I. 6.

Ca. 7.

Ca. 10. a.

Ca. 10. b.

Ca. 11. a.

Ca. 11. b.

Ca. 14. c.

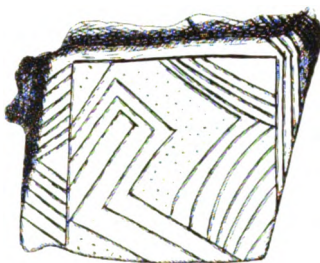
Ca. 14. d.

Ca. 15.

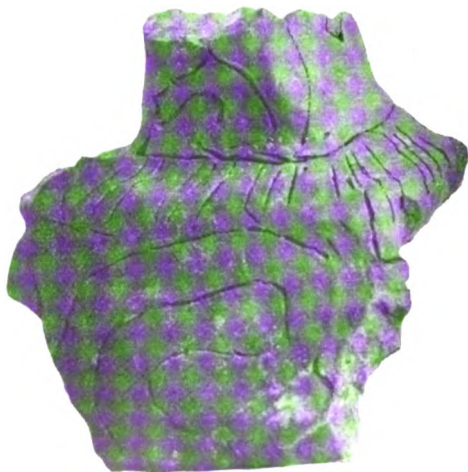
Ca. 19.

Ca. 20.

Ca. 21.

Ca. 22.

Ca. 26. a.

Ca. 26. b.

Ca. 27. a.

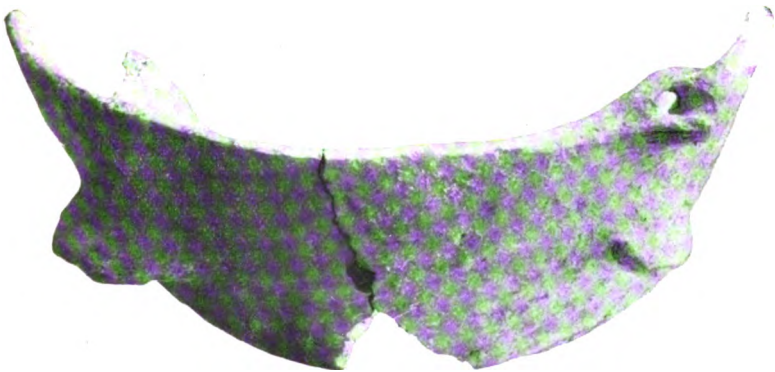
Ca. 27. b.

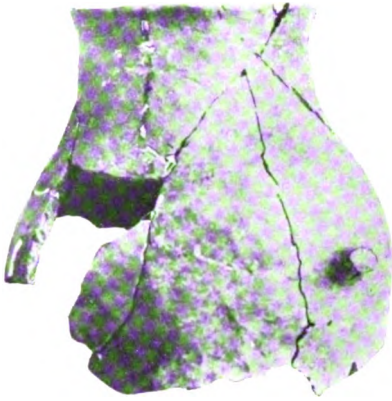
Ca. 31.

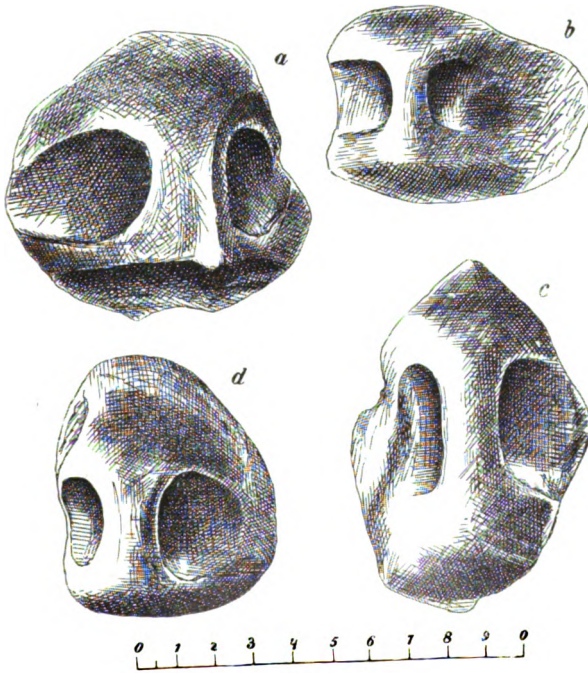
Ca. 32.

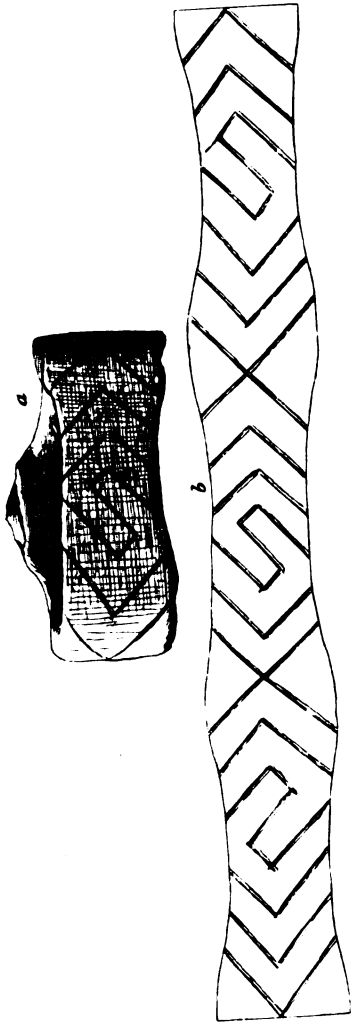
Ca. 33.

Ca. 34.

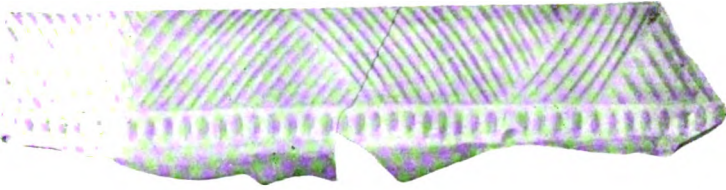
Ca. 35.

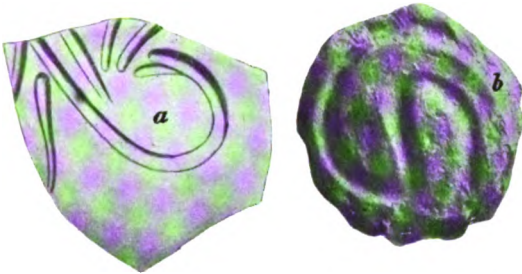
Ca. 36.

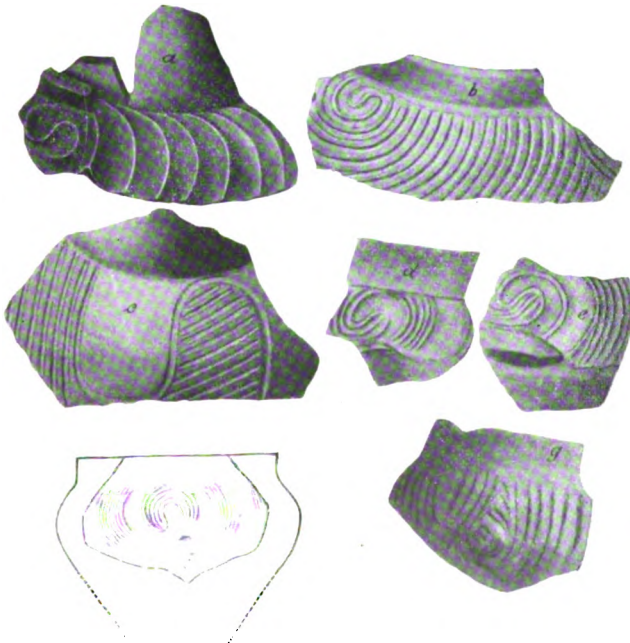
Ca. 37.

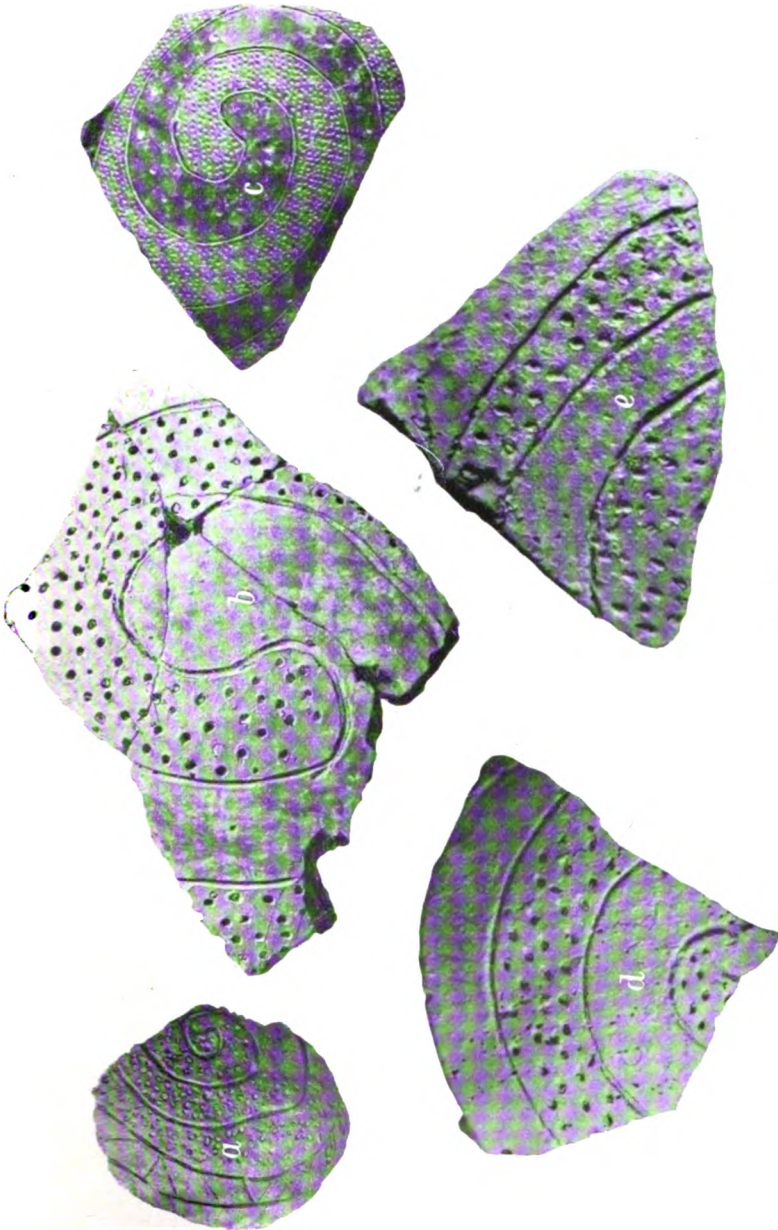
C.i. 40. b.

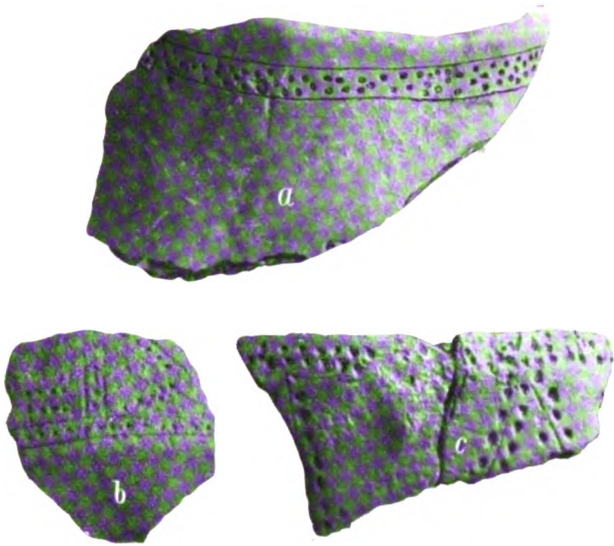
C.i. 41.

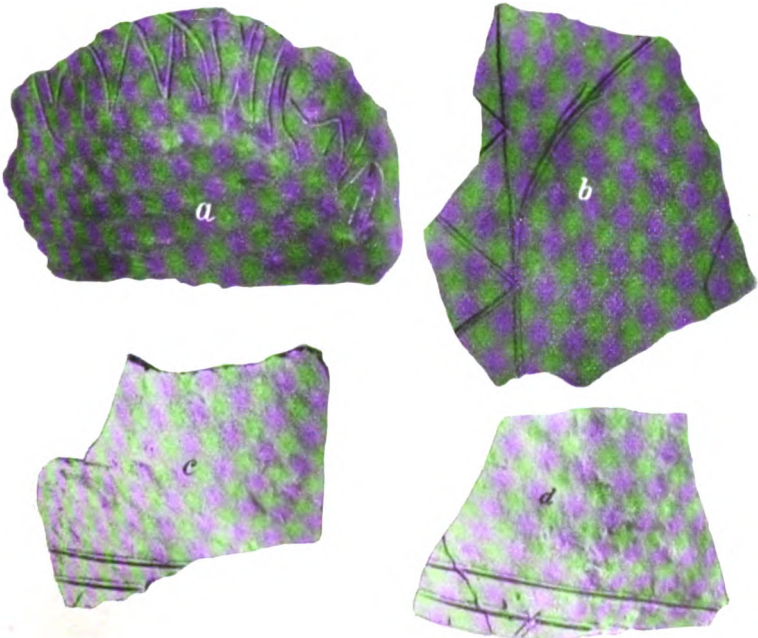
C.i. 42.

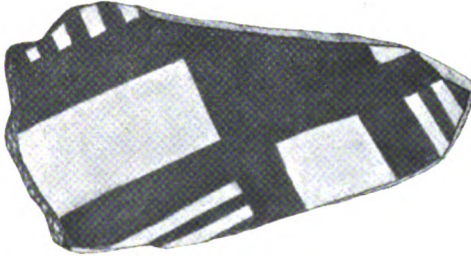
Ca. 45.

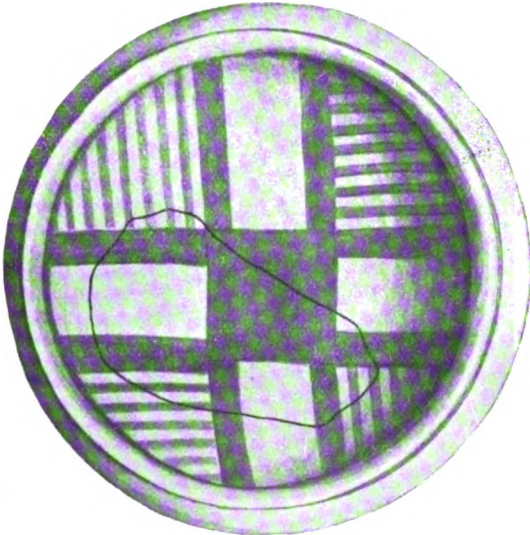
Cl. 48.

Cl. 49.

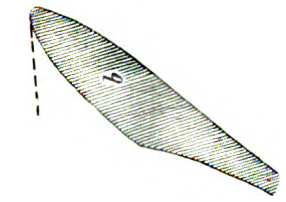
Ca. 57. a.

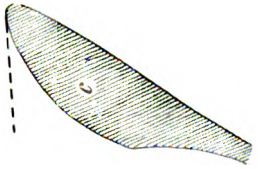
Ca. 57. b.

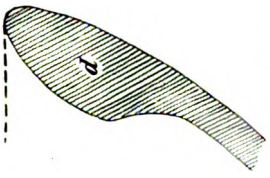
Ca. 60. a.

Ca. 60. b.

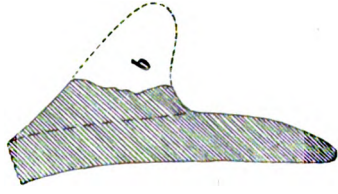
Ca. 60. c.

Ca. 60. d.

Ca. 61. a.

Ca. 61. b.

Ca. 61. c.